

• II. TODOR MANOJLOVIĆ PÁLYAFUTÁSA NAGYBECSKEREKTŐL NAGYVÁRADIG •

Todor Manojlović, a költő, prózaíró, irodalmár, művészettörténész, kritikus és műfordító tekintélyes nagybecskereki ügyvédcsaládban született, 1883. február 17-én. Édesapja, Nikola, ügyvéd volt, édesanyja, Sofija pedig a nagybecskereki Emil Petrović ügyvéd leánya. Két gyermekük született: Todor és Ivan (1891).¹⁰

Todor anyai nagyanyja, Emilija, a jeles és tekintélyes nagybecskereki, főutcai Kupusarević kereskedőcsaládból származott.¹¹ Dédapja, Hranimir Kupusarević építtette az első kétemeletes házat a városban, amelyben 1848-ban Đorđe Stratimirović is megszállt.¹² Manojlović gyerekkorában még oda járt játszani.¹³ A Kupusarević dédszülőkről a családban fennmaradt az adoma, mely szerint „1855-ben útra keltek, hogy megnézzék a párizsi világkiállítást, Bécsig kocsikáztak és látták Eugénia császárnőt. [...] A becskereki hölgyek, a krinolinós dédanya és két leánya valahol a Champs-Elysées-n találkoztak Jaša Ignjatovićtyal, a szegény elveszett szerbbel, aki az osztrák rendőrség elől Párizsban bujkált”.¹⁴

1899 decemberének elején tragikus esemény történt Manojlovićéknál. A két fiú sarlachban betegedett meg.¹⁵ Állapotuk többnapos

10 *Jugoslovenski književni leksikon*. Novi Sad, 1971, 297–298.; *Leksikon pisaca Jugoslavije IV. (M–N)*. Gl. urednik Živojin Boškov. Novi Sad, 1997, 94–96.; Đukanov, Milan: Roditelji, smrt. Prilozi za biografiju Todora Manojlovića. *Ulaznica*, 1992. 131–133. sz. 145–148.; Solarov, Milan: Prve tri decenije. Nacrta za jednu biografiju. *Ulaznica*, 1992. 131–133. sz. 13–30. Öccsének, Ivannak a sorsa teljesen másként alakult. Katonai pályára lépett, és az osztrák–magyar hadsereg tüzérségi tisztjeként harcolt a Drinán az első világháború idején. S amíg Todor Korfu szigetére készül, addig Ivan az ellenkező oldalon harcol a szerbek ellen, s e harcban egy szerb katona golyója fél szeme világától fosztja meg. Katonai pályafutását az első világháború után Budapesten folytatta, sőt még a Horthy-korszakban is a katonai adminisztrációban dolgozott. Budapesten hunyt el 1970-ben, s haláláig tartotta a kapcsolatot bánsági rokonságával.

11 Uo.

12 Tišma, Aleksandar: Todor Manojlovićnál Zrenjaninban. *Hid*, 1958. 9. sz. 712–718.

13 Uo. A mai Aleksandar Karađorđević utca 39. alatti házról van szó.

14 Đukanov: i. m.

15 Uo.

gyógykezelés után sem javult, ezért az orvos közölte a szülőkkel, hogy számukra már nincs mentés. Az elkeseredett szülők búcsúként még utoljára megcsókolták gyerekeiket, s közben maguk is megfertőződtek a halálos kórral. Néhány nappal később a két kiskorú gyermek valamilyen csoda folytán kilábalt a betegségből, a szülők azonban 1899. december 19-én elhunytak.¹⁶ Nikola, az óbecsei származású édesapa 56. életévében, Sofija, a nagybecskereki születésű édesanya pedig 49 éves korában.¹⁷ A Városi Árvaszék 1900-ban, a két kiskorú árva hagyatéki tárgyalásán anyai nagybátyjukat, Jovan Petrović nyugalmazott honvédkapitányt jelölte ki gyámnak.¹⁸ De az árvákról nemcsak Jovan Petrović gondoskodott, hanem az elhalt Sofija két nővére is: Linka és Olga. Linka a gazdag bankárhoz és ügyvédhez, Aleksandar Krsmanovičićhoz ment feleségül, és Belgrádban élt. Az előkelő körökhöz tartozott, Draga (Obrenović) Mašin egyik udvarhölgye volt.¹⁹ Anyagilag ő segítette a legjobban a két fiú iskoláztatását. Ugyanakkor Olga Nagybecskereken alapított családot. Egy lánya született, Vera Putić – Beba, Todor unokahúga, aki haláláig gondját viselte a költőnek.²⁰

16 Uo. Annak az állításnak, hogy a szülők egy napon hunytak el, ellentmond a *Vasárnap* 1899. december 24-én közölt híre: „Manojlovićs Miklós nagy-becskereki ügyvéd, ki vörhenybe esett kis fia ápolásánál nejevel együtt megkapta a járványt, s belehalt, valamint neje is, Manojlovićs Miklósné, ki harmadnap [sic!] követte a halálba, míg a gyermek megmenekült.” Végül is az újsághír is tévesnek bizonyult, mert a Nagybecskereki Levéltárban őrzött Manojlović-hagyatékban fennmaradt elhalálozási jelentés szerint Todor Manojlović édesapja 1899. december 18-án hajnali négykor hunyt el, édesanyja pedig december 19-én délelőtt tizenegy órakor. Együtt ravatalozták fel és temették el őket Nagybecskereken, az úgynevezett tomaševaci temetőben 1899. december 20-án, délután két órakor.

17 Đukanov: i. m.

18 Uo.

19 Uo.

20 Uo. A családi szájhagyomány szerint, amikor Draga Mašin meghallotta Manojlović szüleinek megrendítő történetét, ezt mondta: „Hát nem szép, amikor azok, akik szeretik egymást, együtt hálnak meg?” Ez azért is érdekes, mert alig néhány évvel később Mihajlo Obrenovičićot és Draga Mašint együtt ölték meg.

•

A fiatal Todor Manojlović 1888 és 1892 között Nagybecskerekén elvégezte a szerb nyelvű általános iskolát, majd 1892 és 1900 között az ottani piarista gimnáziumot.²¹ Tanulmányi előmenetele nagyjából „jó” volt, bizonyítványában pedig több elégséges osztályzat is lapult.²² Gimnáziumi évei alatt 300 forintot kapott a Gavra Adamović-féle ösztöndíjból.²³ Mindennél fontosabb megemlíteni, hogy tanárának mondhatta Streitmann Antalt, a jeles iparművészt, festőt és szervezőt, az első gyermektanulmányi kiállítás szerzőjét (aki diákjaival közismerten megszerettette a művészeteket), valamint, hogy baráti körébe sorolhatta Fülep Lajost, Kéler Taszilót, Gyenes (Braun) Viktort, Mara (Mayer) Jenőt, Borsodi (Klein) Lajost, Guttmann Dánielt meg Novák Rudolfot. E baráti körrel haláláig tartotta a kapcsolatot, levelezett, időnként pedig találkozott is velük.²⁴ Fülep Lajossal nemcsak az Ady iránti rajongása volt közös, hanem az olaszországi tartózkodás is, sőt részben az olasz baráti kör is, de mindenekelőtt a művészetek szeretete.²⁵ Hasonló volt a helyzet a többiekkel is, hiszen vagy az irodalom, vagy a festészet volt az összekötő kapocs közöttük, tekintettel arra, hogy Gyenes Viktor nagy művészetpártoló volt, Novák Rudolf festő, Borsodi Lajos költő-író-újságíró, Guttmann Dániel pedig folyóirat-szerkesztő.²⁶ Többen közülük Manojlovićhoz hasonló pályán mozogtak: Borsodi Lajos meg Gyenes Viktor ügyvéd volt, Fülep Lajos és Mara Jenő pedig – akárcsak Manojlović is – egy ideig Olaszországban oltotta a művészetek iránti szomját.²⁷

Miután Manojlović 1900 júniusában leérettségizett, felmerült a pályaválasztás problémája. Származása és családi körülményei kapcsán kézenfekvő volt, hogy – a családi hagyományt folytatandó – jogi pá-

21 Uo.

22 *Jugoslovenski književni leksikon*, 297–298.; *Leksikon pisaca Jugoslavije IV.*, 94–96.

23 Solarov: i. m.

24 *Lásd* a Manojlović-hagyatékban őrzött levelezést a Nagybecskereki Történelmi Levéltár gyűjteményében.

25 Németh Ferenc: *A Fülep család Becskerekén*. Újvidék, 1997, Forum Könyvkiadó, 77–91.

26 Uo.

27 Uo.

lyára lép.²⁸ Csakhogy az őt nemigen érdekelte. Végzős gimnazistaként sokat olvasott, igen vonzódott a színházhoz, de szerette a képzőművészetet is: sokat rajzolt.²⁹ Sokirányú érdeklődése nem kerülte el szülei figyelmét sem. Pályaválasztás előtti tépelődéseiről Manojlović egyik írásában ezt vallotta:

„Az a gondolat foglalkoztatott, hogy színész leszek. [...] Érthető azonban, hogy az ilyen irányú elképzeléseimet és terveimet gondosan titkoltam édesapámtól. Mégis, amikor egy ízben élesen bírálni kezdte furcsán egyes olvasmányaimat, sőt azzal is megfenyegetett, hogy egyik-másik kedvenc kötetemet kivágja az ablakon, én erőlesen ellenkeztem és eléggé lázadó pátosszal Schiller azon szent gondolatára hivatkoztam, amely a szabad gondolkodásra meg a lélek önrendelkezésére vonatkozik. Édesapám ekkor igen nyugodtan azt válaszolta, hogy először is meg kellene vizsgálni, hogy az én fejemben egyáltalán vannak-e gondolatok, mármint, okos, egészséges gondolatok.”³⁰

Miután azonban néhány hónappal az érettségi vizsga előtt szülei meghaltak, gyámjának és rokonainak nyomására mégis a jogi pálya mellett döntött: beiratkozott a budapesti jogi egyetemre. Látszólag eleget tett tehát a rokonság elvárásának, ám a jog nem érdekelte, s ezért tanulmányaival sem haladt: Budapesten bohém életet élt, esztétikai értékek meg érdekes olvasmányok után kutatott, s nagy elragadtatással látogatta a színielőadásokat – különösen az operetteket kedvelte. Fedák Sári játéka tett rá mély benyomást, akinek fényképeit szorgalmasan ragasztgatta albumjába.³¹

Közben sokat olvasott (Schiller, Shakespeare, Goethe, Heine, Flaubert, Balzac, Anatole France, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud műveit), szabad idejében pedig rajzolgatott, akkori újságkivágásai pedig arról tanúskodnak, hogy figyelme hatványozottan az irodalom, a művészet-

28 Uo.

29 Solarov: i. m.

30 Uo.

31 Uo.

történet, a történelem és a színház felé fordult.³² Azután következett a katonai szolgálat: egy ideig Temesvárott, Karlovacon és Fehértemplomon szolgált.³³

Katonáskodásának legnagyobb élménye egy német költővel, bizonyos Ernest Bürgerrel való ismerkedése volt, aki figyelmét Stefan Georg, Rilke és Hofmannsthal műveire irányította.³⁴ A katonai szolgálat után 1907-ben újra visszatért Budapestre, de érdeklődése ekkor sem a jog, hanem a modern irodalom és művészet felé irányult.³⁵ Miután látta, hogy budapesti jogi tanulmányai hajótörést szenvedtek, figyelve fokozatosan a művészettörténet felé fordult. Hozzá is fogott a művészetek tanulmányozásához, ám rokonsága kitartóan azon volt, hogy a sokfelé tájolódo egyetemista folytassa, illetve fejezze be jogi tanulmányait. Így került csakhamar a nagyváradai jogi akadémiára.³⁶

Ady Endre (1877–1919) a XX. századi magyar költészet forradalmi megújítója s a legnagyobb magyar költők egyike 1900 januárjában került át újságírónak a nagyváradai *Szabadsághoz*, viszont 1904 januárjának végén Léda biztatására Párizsba utazott.³⁷ 1905 januárjában visszatért Budapestre és a *Budapesti Napló* munkatársa lett.³⁸ 1906 júniusában ismét Párizsba utazott, ahol egy évet töltött, s 1907 júniusában újra visszatért Budapestre.³⁹ Azt követően többször is járt Párizsban: 1908-ban, 1909-ben, 1910-ben és 1911-ben.⁴⁰ Tehát Manojlović érkezésekor már nem volt Nagyváradon: oda csak kedves vendégként járt, akit barátai és tisztelői mindig szeretettel, rajongással vettek körül. Manojlović is előbb csak nagyváradai kultuszával meg költészetével találkozott, s csak később ismerte meg személyesen.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo.

35 Uo.

36 Uo.

37 Uo.

38 Uo.

39 Kenyeres Ágnes szerk.: *Magyar életrajzi lexikon I.* Budapest, 1981, Akadémiai Kiadó, 12–13.

40 Uo.

1907 őszén Nagyváradon

Manojlović egyik nagybecskereki barátjának, gimnáziumi társának rábeszélésére döntött úgy, hogy sikertelen pesti tanulmányai után 1907 őszén Nagyváradon folytatja jogi tanulmányait.⁴¹ Ennek körülményeit 1962-ben így mesélte el levélben gyerekkori barátjának, Fülep Lajosnak:

„Miután (1900) lematuráztván, rokonaim és gyámom (1899 óta árva voltam) akarata szerint felmentem Pestre jogot hallgatni, amihez semmi kedvem és hajlamom nem volt, és amiben jó pár évi nagyvárosias bumlizásom (kávéházazás, színház és tömeges lektúra) alatt nem is vittem többre másfél alapvizsgánál, én [...] egy praktikusabb régi egyetemi, sőt még gimnáziumi pajtásom sürgős tanácsára végre egészen komolyan elhatároztam, hogy majd a tiszteletreméltó nagyváradai Jogakadémián fogom bevégezni jogi tanulmányaimat, szépen leszállított áron. S így aztán 1907 őszén tényleg felmerültem a »körösparti Párizsban« – ahol ugyan megint csak nem lettem doktorrá avatva, de ahelyett, megismerkedvén mihamar Emőd Tamással, Dutka Ákossal, az ugyanakkor Váradra (a Premontreiek gimnáziumába) került Juhász Gyulával, aztán Nagy Mihálllyal, Hegedűs Nándorral és még néhány érdekes, szellemes és értékes emberrel, belekerültem én is az épp akkortájt induló Holnap-mozgalomba, amelynek vezére Ady Endre volt – és ez nekem többet ért minden doktorátusnál és diplománál. Majd három felejtethetetlenül szép, napsütéses esztendőt éltem át Váradon, amely idő alatt Ady, megérezvén őszinte szimpátiámat és csodálatomat iránta, mindég valami kedves, pajtásos spontánsággal jóbarátként kezelt.”⁴²

Érdekes megidézni azt is, hogy Nagyváradra érkező joghallgatónk miként élte meg tanulmányainak új színhelyét, a „Körös-parti metropolist” és annak kultúrközegét.

41 Uo.

42 Todor Manojlović Fülep Lajosnak. Zrenjanin, 1962. szeptember 16. Ms 4588/302. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

•

„Nagyvárad Ady városa. Élénk, nyugtalan, színes, napos város az Alföld és Erdély határán, a budapest–kolozsvári vasútvonalon, amelynek belső fő állomása és úgyszólván kötelező megállóhelye volt. Majdnem minden pesti vagy erdélyi utasnak akadt útközben valami dolga itt; leszállt, ha csak egy pár órára is, hogy a bihari metropolisba benézzen ismerőseihez, frissiben közölje híreit, aztán még aznap este vagy éjjel az ő újságjaikkal robojon tovább Pest, illetve »Kincses« felé. [...] Különösen a mindennap szigorúan betartott korzóórákban, majd délben a szinte olaszosan aranylós és vakító napsütésben, este pedig az ívlámpák narancslila fényében... Nagyvárad színe-java ott hömpölygött fel és alá a járdákon és a kocsúton – mert hiszen ez is aszfaltos volt – az embernek önkéntelenül is a pesti Duna-part vagy a Váci utca jutott az eszébe. Ennél is tarkább volt a híres Bémer tér, na meg a Rákóczi út – hirtelen megszakadván a kis Rimanóci tér hasonló nevű dzsentrí kávéházának terasza előtt – merész kanyarodással beletorkolt és mintegy szétáradt. A Bémer tér volt a város igazi központja és minden emberének kora reggeltől késő éjszakáig állandó és elkerülhetetlen átjáróhelye. Akárhová akart menni az ember Váradon, a Bémer téren kellett átvágnia. Napsütötte aszfaltján kusza összevisszaságban kereszteződtek a szélrózsa minden irányában szétfutó individuális útvonalak. Mert itt nyoma sem volt valami fő iránynak vagy rendes és kötelező közlekedési medernek. Furcsa volt ez az örökösen nyüzsgő Bémer tér teljesen szabálytalan alakú szeszélyesen elnyúló, széltében-hosszában meglapuló vagy merészen magasba szökellő házsorok hézagos keretében, úgyhogy igazán bajosan lehetett volna meghatározni pontos mértani alakját és szimmetrikus tengelyét. Egyik oldalán a tér nyitva volt, akár csak a Place de la Concorde a Szajna, vagy a velencei Piazzetta a tenger felé és a nem is annyira sebes Sebes-Körösre nézett, amely a barokkosan tarka és nyugtalan »Place Bémer« egyetlen egyenes és nyugodt határvonala volt, s amelyen túl, megkapó ellentétképpen, a már egészen vidékies, szinte mezővárosiasan ódon, unalmas tágas, hosszú négyszögű és rossz kövezetű Szent László tér terjedt el lefelé, majdnem a város másik végéig.

Nagyvárad büszke központja valóban hamarjában összetá-
kolt színházi városdíszelehez hasonlított, vagy valami kiállítási
területhez, a Szigligeti Színházzal mint fő pavilonnal, amelynek
barokkosan antik, timpanonos és oszlopos homlokzata, előcsar-
noka a Körös felé nézett. Valami modern urbanista persze, hogy
nem egykönnyen tudott volna megbarátkozni ezzel a topográfiával
és építkezéssel, még kevésbé az ebből kialakult fura utcaforgalmi
renddel. A nagyváradiak azonban városukat érdekesnek, egyé-
ninek és mindenekelőtt nagyvárosiasnak tekintették. Ez a biza-
kodásuk azonban mindig a kellő mentő humorral és öniróniával
volt aláfestve, innen állandó vetélkedésük, csipkelődő, frondörös
kötekedésük a fővárossal is, ami különösen a holnapos »lázadás«
idején virágzott ki és nyert ugyanakkor bizonyos kulturális jelen-
tőséget. Nem imponált nekik Pest. Elnéztek felette messzebbre,
magasabbra. Budapest mögött Bécs következett, azután pedig jó
messzire ott az igazi nyugaton: Párizs!

Dehogy is volt olyan messzire! A nagyváradi ember hetykén
túltette magát távolságon, mindennemű nehézségen, ha valamire
kedve támadt. Párizsra pedig valahogy hirtelenében igaz őszinte
kedve támadt. Honnan? Miért? Miképp? Egyrészt mindenesetre
abból a régi jó magyar ellenszemből Bécs és az egész német világ
iránt, másrészt egy kissé talán naiv képzeletből, ama fiatalos rajon-
gásból egy félig regényesen, félig mondénesen elképzelt eszményi és
kápráztató Párizsért, a fény és szabadság, a szellem és elegancia cso-
dás városáért, amely azután nemsokára Ady »daloló Párizsában«, a
»szép ámulások szent városában«, »Bakonyában« és Babits »mesz-
szi, szőke, Szajna-parti híres városában« végleges és mámorító költői
formát öltött. Ez a Párizs persze, hogy könnyen elérhető és még
csak akkora ugrásnyira sem volt a Körös partjától mint Budapest.
És így mihamar meg is teremtették vele az összeköttetést. Vajon
mi tartotta fenn ezt az összeköttetést és mi táplálta el lelkesedést?
Hát mindenekelőtt az, amit az újságokban olvasni, a képesla-
pokban, különösen az *Illustration*-ban – eredeti, hiteles francia
dokumentum! – látni és azután amit úgy általában »hallani«
lehetett Párizsról. Továbbá, az akkortájt hivatalos, világszerte, és
így természetesen Pesten meg Váradon is állandóan játszott híres

párizsi színpadi szerzők, egy Rostand, egy Bataille és Bernstein, Brieux, Flens – Caillavet, Pierre Wolff, Alfred Capus és mások darabjai, úgyszintén egynémelyik ügyesen magyarra átültetett és rohamosan elterjedt, pattogó vagy érzelmes francia sláger is; és végül a szép nemnek mindig és mindenhol olyannyira drága és szent párizsi divat és párizsi sikk. Egy szűkebb körű intellektuel osztálynál, mindenekelőtt az íróknál ehhez még hozzájárult a behatóbb érdeklődés is a komolyabb új francia irodalom iránt. Szeretettel olvasták Balzacot, Flaubert-t, Maupassant-t, Marcel Prévost-t, de leginkább leglelkesebben Zolát és Anatole France-ot; persze kevés kivétellel, csak fordításban – az épp akkor már a magyar eszmei látóhatáron is felragyogó Baudelaire-t és Verlaine-t pláne csak német átültetésben, mert hát a francia nyelv alaposabb ismerete még a legőszintébb francia barátok között is nagy ritkaság volt a Körös táján. De ez nem okozott zavart, amint az a tény sem, hogy az egész lelkes társaságban – eltekintve tán egynéhány tehetősebb intellektueltől – alig volt valaki, aki valóban látta is volna Párizst, az írók közül, az akkori fiatal nagyváradi írógárdából valójában egyetlenegy sem látta. Csak úgy látatlanul és a távolból vágyakozva utána, így festették le maguknak és így ünnepelték hévvel a »fény városát«.⁴³

Egy másik visszaemlékezésében joghallgatónk első nagyváradi élményeiről is beszámol 1907 őszén:⁴⁴

„Magáról Váradról [...] tudtam annyit, hogy valami egészen kellemes vidéki város és hogy van egy jó öreg jogakadémiája. Mert eredetileg épp eme kitűnő jogakadémia miatt mentem fel Bihar székvárosába, egy derék jogász-kollégám atyai tanácsára, aki úgy vélte s remélte, hogy ott befejezhetem majd mégis a túl zajos budapesti egyetemen konokul megakadt jogi tanulmányaimat.

43 Todor Manojlović hagyatéka. Nagybecskerek-i Történelmi Levéltár. Fond 39 – ikt. sz. 150.

44 Manojlović, Todor: Emlékezés Ady Endrére és a „Holnap” Váradára. *Híd*, 1960. 2. sz. 133–138.

Persze, hogy semmi sem lett a dologból. [...] Mindjárt első vagy másodnap, hogy megérkeztem és szerencsésen lakást is találtam már, kötelességszerűen nekiindultam a híres jogakadémia felkeresésére. Lézengvén így az idegen város napos utcáin, egy diákkínézésű fiúval találkoztam, aki kezében valami szürke füzetecskét tartott, amelyben tényleg egy »indexre« ismertem rá. Megszólítottam tehát a »kolléga urat«, mutatná meg nekem az utat az akadémia felé. A kolléga barátságosan útbaigazított, tudtomra adván azonban mindjárt azt is, hogy ott most senki sincsen, és hogy ezért inkább holnap reggel menjek el oda. Tudomásul vettem a dolgot minden külön sajnálkozás nélkül, és azután indultunk együtt vissza a Bémer-tér felé. Ott leültünk az ilyen délutáni órákban »uzsonnaidőben« már nagyon népes EMKE kávéház elé, és kollégám okosan és elég unalmasan mesélni kezdett az akadémiai viszonyokról, a tanárokról, a vizsgákról stb. Erre valaki még messziről, úgyszólván a tér közepéről leszervuszozta társamat, azután pillanatnyi tétovázó megállás után elhatározta magát, és asztalunkhoz jött. »Sietek a szerkesztőségbe, de két percre mégis leülök... Mi az, beiratkoztál már?...« fordult élénken barátjához, azután kíváncsian, barátságosan reám nézett és, minthogy a másik ezt elmulasztotta volt, röviden, gyorsan maga mutatkozott be, jobbát felém nyújtván. Nyurga, vékonypénzű, fúrge mozgású és beszédű fiú volt, diákosan közvetlen, keresetlen modorú; arca még gyerekes és mégis már markáns is nagy zöldes szemével, kissé kampós orrával és duzzadó, húsos piros ajkaival. Szinte látszott rajta, hogy csak a múlt nyáron érettségizett le, és most pár napja iratkozott be elsőéves joghallgatónak. Emellett riportereskedett is a *Nagyvárad*i *Naplónál*. Nem értettem meg a nevét a bemutatkozásnál, csak úgy, beszélgetés közben hallottam, hogy a másik kolléga – mert hát mind a hárman jogászok voltunk – Ernőnek szólította. Ő különben meglepődött és érdekesnek találta a dolgot, amikor megmondtam neki, hogy a messzi Vajdaságból jövök, és szerb vagyok (mintha ez valami ritkaságot jelentett volna ott fönt, Biharban). Másról akkor nem is beszélhettünk nagyon, mert a fiatal jogász és újságíró mihamar el is búcsúzott tőlünk, és futott tovább, a szerkesztőség felé. A csicseróném, akivel így

ismét kettesben maradtunk, elmondta aztán róla, hogy nagyon jó és nagyon tehetséges fiú, költő, akinek egynémely versét már hozta a *Napló*, sőt épp nemrég egy igazán szépet a *Hét* is, és hogy ez alkalomból Kiss József Emőd Tamásnak keresztelte el az új poétát, akit valójában Fleischer Ernőnek hívnak.⁴⁵ Meg sem kérdezte tőle, hogy beleegyezik-e a névváltoztatásba, egészen egyszerűen, mindjárt ez új név alatt közölte le versét, és megvolt a dolog. – Erre aztán nemsokára elment az Emőd barátja is, akivel később, nem lévén ő sem bohém, sem kávéházi ember, alig találkoztam még kétszer-háromszor futólagosan. Emődöt azonban már másnap viszontláttam az Emkébe. Ahogy észrevett, mosolyogva, mint valami régi barát, odajött asztalomhoz és letelepedett mellém. Épp az *Illustration* meg a *Le Figaro* volt előttem, és ő persze rögtön megkérdezte, tudok-e franciául? És miután erre igenlőleg feleltem, még sürgősebben akarta megtudni, ismerem-e Verlaine-t meg Baudelaire-t? Ő csak Ady gyönyörű fordításából ismeri őket némileg – de hogy milyen csodások lehetnek csak eredetiben!... És ezután: hogy hallottam-e már Adyról? Nagyon megörül, hogy erre is igennel válaszoltam, és rögtön hévvel mesélni kezdett róla, legújabb dolgairól, amelyek még nagyszerűbbek mint az *Új versek*, terveiről, készülő új kötetéről, küzdelmeiről, mely az egész modernség küzdelme, ellenségeiről, akik »mindannyiunk közös ellenségei« stb. stb. Szóval, egy lázas és mélyreható irodalmi beszélgetésbe merültünk bele, melynek se vége se hossza nem lett volna, ha Emőd Tamásnak ezúttal is nem kellett volna sietnie a szerkesztőségbe, de amelynek befejeztével aztán már tényleg mint jó pajtások váltunk el. Vacsora után aztán már újra az Emkében voltunk együtt, de akkor Emőd magával hozta már a nála pár évvel öregebb naplóbéli kollégáját, Nagy Mihályt is, akivel szintén úgy »első ülésre« és szintén Ady jegyében barátokoztunk meg. A mindig derült, mosolygó arcú és tréfálkozó Nagy Miska a legfanatiku-

45 1907. október 1-jén jegyzi fel naplójában az alábbi sorokat: „Nyári nap, csillogó és verőfényes. Dél előtt a kávéházban. Találkoztam Emőd Tamás költővel.” Ekkor ismerkedett meg Nagyváradon Emőd Tamással.

sabb Ady-rajongó volt. Valami egyszerű és közvetlen, de csodásan bensőséges szuggesztív módon recitálhatta ott, a kávéházi asztalnál, a szebbnél-szebb Ady-verseket, és úgyszólván belénk diktálta őket. És ha azután észrevette rajtunk a hatást, szívélyesen, kajánul nevetni kezdett mint valami sikerült tréfán, elnevette a miénkkel együtt a maga meghatottságát is – és folytatta verses mondókáját, halkán, ellenállhatatlanul. – Később, színház meg lapzárta után, egyszerre csak népesedni kezdett a társaság: jöttek az előadásról és a szerkesztőségekből az újságírók. Marton Manó, Dutka Ákos költő, Hegedűs Nándor és mások; némelykor egy-két színész is és Tibor Ernő, a festő. Ilyenkor a társalgás élénkebb, hangosabb és általánosabb lett: hírek, esetek, pletykák, adomák, viccelődések, de gyakran komoly és tüzes viták is irodalmi, szépművészeti meg színházi kérdésekről. Így ment ez napról-napra, estéről-estére. – Én csakhamar bekapcsolódtam ebbe a társaságba, állandó vendége lettem az újságíró – vagy »bohém« –asztalnak.

Egy téli estén Nagy Miska valami titokzatos és ravaszkodó mosollyal jött be a kávéházba. Egy elég vaskos fűzött könyv volt a kezében, mellyel már messziről diadalmasan integetett felénk. Leült és mint valamilyen drága zsákmányt tette le elének, »a ház asztalára« az impozáns kötetet, melynek födele halvány gyöngyházzsinekben »márványozott« félkarton volt, a címe pedig: Ady Endre, *Vér és arany* (újabb versek), Budapest, Franklin-társulat, 1908. Kapkodtuk ki egymás kezéből, türelmetlenül, mindegyikünk először akarta látni, olvasni. De Nagy Miska nem engedett: maga elé rakta és fellapozta, két kezével keményen leszorítván a ritka könyvet (még nem is volt árusításban, barátunk is csak úgy valami különös protekciós úton szerezte be, egyenesen a Franklin nyomdából), és azután inkább csak úgy kottázva itt-ott belőle, kezdte mondani a verseket, mintegy szabad előadásban. Tudta már őket is mind kívülről. És mire végre odaértünk, hogy:

*Ha gátat túr föl ezer vakond,
Az Oceánt mégis elérem.*

•

*Akarom, mert ez bús merészség,
Akarom, mert világ csodája:
Valaki az Értől indul el
S befut a szent nagy Océánba.*

A kávéház már majdnem üres volt, és az idő már rég éjfélén túl. Indultunk hát mi is – Emőd, Nagy meg jómagam – hazafelé, mámorosan, mintha pezsgőt ittunk volna, pedig asztalunkon csak egy-egy pohár víz volt.⁴⁶

Akkori életérzéséről egyik interjújában Aleksandar Tišmanak ezt vallotta:

„Akkor még azt sem tudtam, hogy író leszek-e. Csak annyit tudtam, hogy szeretem a színházat, a könyveket, képeket. Ez a szenvedélyem viszont elég erős és kizárólagos volt ahhoz, hogy elhanyagoljam vizsgáimat.”⁴⁷

A fiatal joghallgató – ezt fennmaradt levelezésének címzéséből tudjuk – 1907–1908-ban Nagyváradon a Szigligeti utca 13-ban lakott, 1909-ben pedig előbb a Szilágyi Dezső utca 29., majd a Szent János utca 22. alatt albérlősködött azzal, hogy 1909-ben már leveleinek nagy részét az Emke kávéházza címezik barátai és ismerősei tekintettel arra, hogy törzsvendégként ott naponta több órát töltött.⁴⁸

1908 februárja – ismerkedés Adyval az Emkében

A döntő élményt Manojlovićnak az Adyval való személyes ismeretség és barátság jelentette 1908 februárjában, amikor többedmagával a csak verseiből és hallomásból ismert költő közvetlen közelébe kerülhetett. Ez az élményanyag annyira intenzív volt, hogy egész életén

46 Manojlović: *Emlékezés...* 133–138.

47 Tišma: i. m.

48 Lásd levelezését a Nagybecskereki Történelmi Levéltár gyűjteményében.

át elkíserte és tartósan megihlette a nagybecskereki joghallgatót.⁴⁹ „Váradon találkoztam először Adyval és aztán még sokszor, majdnem három éven át őszinte, lelkes és derűs baráti körben”⁵⁰ – írja egyik emlékező prózájában. „Derűs, lelkes és lázas volt ez a három év, mert hát ez volt valóban Ady fénykora – a *Vér és arany*, *Az Illés szekerén* és a *Szeretném, ha szeretnének* évei –, és ezzel, természetesen az új magyar irodalom hőskora is. Végtére nekünk is, akik akkortájt a »Körös-parti Párizsban« Ady körül gyülekeztünk, valamiképpen fénykorunk volt: ifjúságunk legszebb éveit jelentette” – olvassuk tőle egy másik helyen.⁵¹

Ady akkor már csak Párizsból vagy Pestről „hazajáró” lélek volt, aki két-három hetenként, akár egy éjszakára fel-felbukkant egykori újságíróskodásának színhelyén, ahol örömmel és nem kis nosztalgiával látták viszont egykori kollégái, hívei. Valóságos hajnalig tartó ünneplések voltak ezek az estek, meghitt baráti körben. Manojlović Adyval 1908. február 27-én ismerkedett meg, amikor a *Vér és arany* megjelenése alkalmából Ady leutazott Budapestről, hogy a nagyváradi barátok és ismerősök között ünnepeljen. A baráti estre az Emke kávéházban került sor:⁵²

„1908 elején egy este a régi híres Emke kávéház egyik leghátsóbb, elég szűk kártyaszobájában összegyűltünk vagy húszan, talán még többen is, fiatal írók, költők, újságírók, néhány szintén még fiatal intellektuel a város tekintélyesebb polgári köreiből, ügyvéd, orvos természetesen mind ellenzéki, haladóparti, Jászi Oszkár *Huszadik Századának* buzgó olvasója, sőt – egynémelyik – munkatársa is; várjuk Ady Endrét, aki az éjjeli gyorssal érkezik Budapestről. Nagy

49 Nemet, Ferenc: Todor Manojlović i Endre Adi. In *Život i delo Todora Manojlovića. Zbornik radova*. Zrenjanin, 2004, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”, 70–73. Lásd még Bosnyák István: „Lehetetlen” kapcsolatok „lehetetlen” időkből. *Komparatistkai tanulmányok*. Újvidék, 1992, JMMT – A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.

50 Manojlović: *Emlékezés...* 133–138.

51 Uo.

52 Uo.

Miska (aki főrendezője is volt ennek az egész összejövetelünknek) már el is ment érte a pályaudvarra. Türelmetlenül várjuk őket, halkan és valahogy ünnepélyesen beszélgetve Adyról. Akkor épp nemrég jelent meg a *Vér és arany*, szenzációs hatást idézván elő Pesten, de még sokkal szenzációsabbat és mindenekelőtt melegebbet Váradon, Ady ottani barátai és tisztelői sorában. Csakhogy persze a sikerrel és dicsőséggel szinte egyidejűleg megindult a nagy hajsza is a nagy, új költő ellen. Összefogott ellene az egész reakció: Tisza István *Magyar Figyelője*, Gyulai Pál, Rákosi Jenő, Herczeg Ferenc, az összes klerikálisok –, de ma már eléggé ismeretes ez az egész sötét história, és már nem is fontos. Fontos volt abban a pillanatban ott reánk nézve az a körülmény, hogy a Pesten kitört Ady-ellenes »keresztsháború« mihamar átcsapott a Körös partjára is. Létezett ugyanis akkortájt Váradon egy helyi jellegű, Szigligeti Ede nevéről elnevezett »Irodalmi Társaság«, amelyek tisztos tagjai (csupa »komoly«, t. i. szigorúan konzervatív és »hazafias«, t. i. Tisza-párti öregúr) a Budapestről adott vészjelre tüstént maguk is hadba szálltak a »Haza«, az »Erkölc«, a »józan ész« és »illemtudás« védelmére, és kegyetlenül szidni, ócsárolni kezdték Ady Endrét és az egész körülötte sarjadó »destruktív«, »kárhözatos« modernizmust. Azok a fiatal nagyváradi poéták azonban éppen úgy, mint a velük tartó többi értelmiségi is természetesen mindannyian bizony »modernisták« voltak, akik semmiképp sem akarták megtorlatlanul hagyni a vén »rozmárok« (Ady egyik versében így aposztrofálta őket) ellenségeskedését. És első riposztjuknak épp ezt a kis hódolatos, baráti tüntetést szánták a városunkba friss babérokkal visszatérő költő mellett.

Úgy tíz óra körül aztán végre tényleg beköszöntött Ady a diadalmasan mosolygó (...»no hát itt van, mit szóltok hozzá?«) Nagy Miska kíséretében. Lassan, szinte kissé elfogódottan lépett be a kis szobába, amelyben talán több ember tolongott, mint amennyi elérhető, pláne, hogy most mindnyájan feléje rohantak, körülfogták, és mindannyian egyszerre akarták hallani tőle, hogy »hogyan van?« és »hogyan utazott?« [...] és én nem minden meglepetés nélkül vettem észre, hogy előttem nem állt valami bozontos üstökű, lompos bohém, hanem egy elegáns megjelenésű fiatalember, aki

inkább hasonlított talán valami követségi titkárhoz, mint ahhoz az istentelen tűzcsóvás poétához, akiről hol lelkes csodálattal, hol pedig fanatikus dühvel beszéltek, meséltek már országszerte. Csakis csodásan fénylő nagy fekete szeméből – amelyre, amint levette kalapját, »sötét, csigás« hajának egy rakoncátlan selymes tincse hullott – sugárzott ki a poéta is meg a tűzcsóva is.

De volt eleinte, a sorba vett üdvözlések, parolázások közben egész magatartásában is bizonyos diszkrétén, diplomatikusan mosolygó rezerváltság – amely aztán, hogy letelepedtünk a szorosan összetolt kártyaasztalok köré, és a pincér fürge buzgalommal (ő is lelkesedett már Adyért) rakosgatni kezdte elénk a feketéket, persze, hogy mihamar kedélyes baráti közvetlenségben oldódott fel. Engem is, miután a váradiak bekonferáltak neki mint verseinek őszinte bámulóját, sőt már induló fordítóját is, mindjárt jó magyarosan leszervuszozott, mint valami régi pajtást. Ezután elkomolyodva Dutkához, Nagy Miskához, Emődhez és Hegedűs Nándorhoz (a *Nagyváradi Napló* főszerkesztőjéhez) fordult –, hogy hát mi az újság, mi készül, mi történik itt Váradon? Ezek erre, versengve egymással a dolog minél hatásosabb beállításában, elbeszélték, elpanaszolták neki az egész esetet a »vén rozmárok-
kal«, azzal végezvén, hogy: »mindenképpen tenni kell valamit«. Ady, aki feszült figyelemmel, s hol gúnyosan elmosolyodva, hol egy-egy megvető legyintéssel vagy rövid, éles közbeszólással is követte előadásukat, helyeslőleg fogadta a végén annak következtetését is. Amire a váradi poéták akkor azzal a maguk közt már rég ápolt ideával álltak elő, hogy a legjobb, legcélszerűbb lenne valami modern szellemű és programú társaságot alakítani, amely elsőnek egy közös antológiával, azután esetleg saját folyóiratával is léphetne a nyilvánosság elé – és amelynek élére természetesen és feltétlenül Adynak kellene állnia.

Ady szimpátiával vette tudomásul ezt a tervet a benne neki szánt szereppel együtt, és bár nem hallgatta el kételyeit annak keresztülvihetősége körül (különösen az ügy anyagi és »technikai« feltételei kérdésében), jókedvvel belement a játékba. Persze, hogy nagy lett erre az öröm és lelkesedés – hiszen itt és ekkor

született, illetőleg kapta már meg első reális körvonalait is A Holnap eszméje.

Sokáig együtt maradtunk azután még Ady körül lázas-lelkesen beszélgetve, tervezgetve, és neki – minden legbensőbb kétélyei ellenére is – szemmel láthatóan kedve telt ebben a furcsa, zajongó, fiatalosan fontoskodó konspirációs hangulatban, amit persze mindenekelőtt az ő jelenléte teremtett meg és az ő mindig érdekes, megkapó ötletei, észrevételei tartottak fenn. Végre mégis be kellett fejezni az ülést. Adynak le kellett feküdnie, mivel már másnap reggel (vagy dél felé) tovább akart utazni. Megígérte, hogy két-három hét múlva majd újra benéz hozzánk, Váradra, és majd akkor tovább szőjük a nagy összeesküvésünket. Addig is gondoljunk ki valami jó nevet az új társaságunk részére. Átvonulván a már majdnem néptelen kávéházon, kiléptünk a már egészen puszta és sötét Bémer térre, ahol Ady rövid búcsúzkodás után beszállt az odafütyentett és sietve »előálló« konflisba (nem szeretett gyalogolni), és barátságosan integetve felénk még a kocsiból elrobogott az éjszakába. Mi még néhány percig vígan lengettük utána kalapjainkat. A füstös, füledt kávéházi atmoszféra után jólesett a friss, fagyos téli levegő.⁵³

Egy másik írásában az Adyval való ismerkedés körülményeit az Emke kávéház szeparéjában, „azon a híres téli estén” így mondta el:

„Mindenesetre nagy meglepetés volt, hogy a találkozás egyáltalán nem úgy zajlott le, mint többnyire, ha hírneves emberrel találkozzunk, akiről már sokat hallottunk. Tudniillik Ady egészen komolyan és minden póz nélkül viselkedett, udvariasan kezet szorított, sőt még a nevét is bementa a bemutatkozásnál; ezen aztán később jót derültünk. Mondom, igen nagy gyülekezet volt ez a szűk kártyaszobában, valami negyvenen voltunk ott, s az egész légkör egyszerűen bevilágított a váradi intelligencia hangulatába. Láttam, hogy Ady ott már egy kis bálványféle volt, mert hát előbb pár éve már dolgozott a *Nagyváradi Naplónál*, Fehér Dezsőnél, a híres vidéki

főszerkesztőnél, aki azzal büszkélkedett, hogy ő nevelte ki Adyt. Szóval olyan népszerűsége volt ebben a körben, amilyen már nem is költői, hanem valamiféle politikai kedvencnek dukál.⁵⁴

Erről a híres estről nemcsak Manojlović emlékezett meg, hanem egy másik résztvevő is, Kardeván Károly, aki valamelyest kiegészíti Manojlović visszaemlékezéseit, mert arról is beszámol, hogy Manojlović a baráti est keretében fel is olvasta Ady egyik németre fordított versét:

„A *Vér és arany* megjelenésének évében, 1908. február hó 27-én, az újságírók nagy örömmel értesítettek, hogy aznapra ígérkezett körükbe Ady Endre, s egy estet tölt velük az Emke kávéház különtermében. Meghíttak engem is. Este Kollányi kiment elébe a vasútra, s mi többiek bizonyos izgatottsággal vártuk. Akik nem ismertük személyesen, azoknak fantáziája verseiből építette fel alakját. Egy üres mellékteremben vártuk, egymás mellé ünnepélyesen sorakozva, élünkön az öreg Bodor doktor, aki valamikor még Kemény Zsigmonddal dolgozott egy szerkesztőségben. Egyszerre besietett egy fiatal újságíró: »Itt van Ady.« Kevéssel utána belépett Ady, mögötte sugárzó arccal Kollányi Boldizsár magas alakja. Meglepett Ady szép, egészséges arca, könnyed, elegáns fellépése. Bodor doktor egynéhány szóval üdvözölte, utána Ady mindnyájunkkal sorra kezét fogott.

Igen jókedvűnek látszott, hiszen azok körében érezte magát, akik fenntartás nélkül tisztelték, szerették. A szomszédos terembe vonultunk, hol leültünk a hosszú, terített asztalhoz. Először Emőd Tamás olvasta fel »Lellei Nagy András« című költeményét, utána Manojlović Tivadar mutatta be Ady egy költeményét német fordításban. Ady barátságos főhajtással köszönte meg az ünneplést. Hogy milyen elfogódottsággal ült ott eleinte a legtöbb az újságírók közül is, az egy másnapi disputából látszott, amikor az volt a kérdés, tetszett-e Adynak a német fordítás vagy sem. Az egyik azt állította, hogy Adyn látni lehetett, mennyire nem kedvére való volt, bosszú-

54 Manojlović, Todor: Nagyvárad, Ady... *Hid*, 1968. 6. sz. 634–637.

•

san nézett maga elé, a másik meghatottságot vett rajta észre, és egy könnyecseppet látott a szemében. Az igazság valószínűleg az volt, hogy Ady egy hallásra nem is tudott magának a fordításról tiszta képet alkotni, hiszen a német nyelv nem volt erős oldala.”⁵⁵

Nos, így ismerkedett meg Todor Manojlović személyesen is Ady Endrével, akivel Nagyváradon többször is találkozott. Naplójában távirati stílusban 1908. február 27-én ezt jegyezte fel első találkozá-sukról:

„Derült idő. Délután Dutkával, Juhással és a professzorokkal a kávéházban. Utána a francia klubban. Este a kávéházban Ady Endrével, aki rövid látogatóba érkezett. Az ő tiszteletére mindannyian összegyűltek, Dutka, Juhász, Udvardi, Kalanyi, a professzorok és az újságírók! Hajnali fél négyig maradtunk. Ady elbűvölő. Gyönyörű, feledhetetlen éj. Én az ő verseit olvastam neki saját fordításomban, németül, s e fordítások tetszettek neki is meg a többieknek.”⁵⁶

Találkozásai Adyval

Nemcsak a helytörténészek, hanem az irodalomtörténészek is eltérően ítélik meg Todor Manojlović és Ady kapcsolatát, s mindmáig talán tisztázatlan is maradt, vagy mondjuk úgy, megválaszolásra vár, hogy esetükben egyszerű ismeretségről vagy valóban igaz barátságról van-e szó. Nagyváradon (de nem csak ott!) nagy volt Ady rajongóinak köre, és nyilván téves lenne mindazokat, akik hosszabb-rövidebb ideig a közelébe kerültek vagy asztalához ülhettek, barátainak tekinteni. Manojlović három évig volt annak a lelkes nagyváradai holnapos gárdának a tagja, amely vezérének mondhatta Adyt, aki viszont Párizsból vagy Pestről többször is leutazott Nagyváradra egy-két meghitt estére.

55 Kardeván Károly: A váradiaiak s Ady egy estéje Váradon. In *Ady-Múzeum II*. Budapest, 1925, 84.

56 Manojlović, Todor: Dnevnik (1903–1908). *Ulaznica*, 1983. 90. sz. 21–42. [Vukica Popović és Svetislav Vrška fordítása németről szerbre. A magyar fordítás a szerző munkája.]

E hajnalba nyúló találkozások meg Ady versei s Manojlović versfordításai révén alakult ki egy kedélyes, baráti kapcsolat közöttük.

„Amikor Ady Váradra jött – meséli egyik emlékező írásában Manojlović –, egy kis társaság, a legintimebb, mindig a leghosszabb éjszakai üldögéléseken is kitartott vele. Ezt Ady nagyon tudta becsülni. Ebbe a csoportba tartoztam én is. Esténként jött Nagy Mihály, az ügyvéd és újságíró, Ady imádója, aki az egész Adyt kívülről tudta. És mi mindannyian sokat tudtunk verseiből kívülről, valahogy ez ragályos volt, folyton idézgettük Adyt, vagy parafráztuk szeretetteljes paródiákkal.

Szóval esténként Nagy Miska volt az összejövetelek titkos rendezője, nehogy avatatlanok is megjelenjenek. Azt mondja: »Megjött Endre. Estére találkozunk a rendes helyen.« Ott volt a színház mögött ez a híres »éjjeli menedékhely«. Ott üldögéltünk, ameddig lehetett, egyig, kettőig, háromig... Később kivonultunk a pályaudvar éttermébe, amely Adynak kedves helye volt. Sok ilyen szép áprilisi meg májusi hajnalt töltöttünk vele. Csak négyen-öten voltunk, akik végig kibírták, köztük első helyen Juhász Gyula,⁵⁷ aki gyönyörű ember volt, és nagyszerű bohém, mindenbe belement, pedig eredetileg kispapnak készült. Ő végig kitartott Ady mellett, meg én is, meg persze Nagy Mihály.»⁵⁸

Maga Manojlović egyértelműen baráti kapcsolatként ítéli meg későbbi megnyilatkozásaiban az Adyval való viszonyát. Fülep Lajosnak az alábbiakat vallotta: „Ady, megérezvén őszinte szimpatijámat és csodálatomat iránta, mindég valami kedves, pajtásos szpontánsággal *jóbarátként* kezelte.”⁵⁹ Egy másik helyen pedig ezt írta: „Az ő ottani *legszűkebb baráti körében*, amelyhez Juhász Gyula, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Nagy Mihály – régi lelkes híve és kenyeres pajtása a *Nagy-*

57 Nagyvárad éveiről lásd F. Diósszilágyi Ibolya: *Költő a Holnap városában. Juhász Gyula nagyvárad évei*. Nagyvárad, 1994, Literátor Könyvkiadó.

58 Manojlović: *Nagyvárad, Ady...* 634–637.

59 Todor Manojlović Fülep Lajosnak. Zrenjanin, 1962. szeptember 16. Ms 4588/302.

Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára.

•

váradai Napló szerkesztőségéből –, Kollányi Boldizsár és az akkor még egészen fiatal Tabéry Géza⁶⁰ mellett magam is tartoztam...⁶¹ Végtére a Holnap-antológia második kötetét 1909. október 3-án Ady „Manojloviicsnak, igaz barátsággal” dedikálta, és nyilván nem pusztán udvariasságból fogalmazott úgy.⁶² A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy gondoljuk, hogy a leghelyesebb Manojlovičićot Ady tágabb baráti körébe helyezni, mert ez áll legközelebb a valósághoz. Nos, ehhez a valósághoz tartozik, hogy Manojlovičić időnként írt Ady-nak, de tőle is többször kapott lapot. Sajnos ezekből a barátságukat dokumentáló anekdotákból sem igen maradt fenn. Levélváltásukról Manojlovičić naplójegyzetei is tanúskodnak. Annak alapján tudjuk, hogy Manojlovičić 1909. augusztus 4-én „Adytól, Emődtől, Pogány Bélától és a társaságtól” kapott képeslapot, hogy augusztus 25-én „Adynak küldött egy lapot”, továbbá, hogy az év október 19-én levelezőlapja érkezett Franyó Zoltántól „Ady, Reinitz és mások üdvözléteivel”,⁶³ végül, hogy a holnaposok 1909 novemberében (A Holnap aradi estje után) Adyval együtt egy képeslapon küldték kézcsókjukat Verica Putitsnak, Manojlovičić unokahúgának Nagybecskerekre.⁶⁴

Juhász Gyula tanúsága szerint „Ady váradai tisztelői közül igen kedvelte Manojloviics Theodort, a fiatal szerb költőt, aki szintén német fordítója volt, s aki a világháború előestéjén egy magyar lapban eleve tiltakozását jelentette be a két szomszédnép egymásra uszítása ellen”.⁶⁵ Vujicsics D. Sztoján megállapítása szerint „[a] *Holnap* előkészítése

60 Tabéry Géza: Találkozásaim Adyval. *Utunk*, 1954. 5. sz. 3.

61 Manojlovičić, Todor: Ady Endrével az ellillant évek szőlőhegyén. *Igaz Szó*, 1957. 11. sz. 721–735.

62 Péter László: A szerb „Holnapos” költő. A váradai költők ajánlásai Manojloviics Teodornak. In uő: *Kívül a körtöltésen. Irodalmi tanulmányok*. Szeged, 2001, /Tiszatáj Könyvek/, 86–88. E kötetében egy másik fontos, Manojlovičićről szóló írása is helyet kapott (*Ady Endre és Juhász Gyula szerb barátja. Todor Manojlovičić 75. születésnapjára*. Uo. 83–85.)

63 Lásd nagyváradai naplójegyzeteit a szerző tulajdonában.

64 Lásd a képeslapot a szerző tulajdonában.

65 Juhász Gyula: Ady és a Holnap. Ady halálának ötödik évfordulójára. In *Ady-Múzeum I*. Budapest, 1924, 62–63.

időszakában, [Ady] 1908 nyarán gyakran fordult meg Nagyváradon. Minden esetben Manojlović is ott volt mellette. Éjszakákat töltöttek egy társaságban, a Bodegában, a pályaudvari vendéglőben vagy másutt. Minden jel arra mutat, hogy Ady, Juhász Gyula és Manojlović igen jó és bensőséges, baráti viszonyban voltak.”⁶⁶ Hasonlóan fogalmazott Ferenczi Zoltán is, amikor azt írta róla, hogy „sohasem kíván Ady bizalmas barátjának tűnni, pedig Juhász Gyula 1924-ben is megismétli, hogy Ady mennyire megbecsülte Manojlovićot”.⁶⁷

Hogy Manojlović 1907 ősze és 1910 tavasza között Nagyváradon pontosan hányszor találkozott Adyval, azt nem tudhatjuk, tekintettel arra, hogy hiányoznak az 1908. május 26-a és december 15-e közötti – minden eseményt pontosan dokumentáló – naplójegyzetei, valamint az 1910. január 17-e utáni feljegyzései.⁶⁸ Ám ettől eltekintve minden kétséget kizáróan több találkozásukról is tudunk. Az elsőre, amelyről az előbbiekben már beszámoltunk, 1908. február 27-én került sor.

Második alkalommal Ady három napot (1908. április 1–3.) időzött Nagyváradon, s ekkor rajongói körében már körvonalazódott a Holnap társaság megalakítása. Ennek Manojlović is egyik közvetlen résztvevője volt.⁶⁹ 1908. április 1-jén (szerdán) írja naplójában: „Jött Ady. Éjfél utánig igen érdekes és serkentő beszélgetés folyt. Az új társaság a Holnap nevet kell, hogy viselje.”⁷⁰ Április 2-án (csütörtökön) ezt írja: „Este Adyval és a társasággal a kávéházban (egy óra utánig). Azt követően Juhással, Emőddel és másokkal még dőzsöltem. Egy Shakespeare-ről szóló tanulmány olvastam.”⁷¹ Április 3-án (pénteken) is egy társaságban voltak: „Vacsora után Adyval és a társasággal (festők és a többiek). Előbb a kávéházban, majd az Orfeumban, utána pedig

66 Vujicsics D. Sztóján: Ady és a szerbhorvát írók. *Világirodalmi Figyelő*, 1958. 2. sz. 128–137.

67 Ferenczi László: Jegyzetek Todor Manojlovićról. *Élet és Irodalom*, 1964. május. 23.

68 Todor Manojlović hagyatékában, amelynek egy részét a Nagybecskerek-i Történelmi Levéltárban, egy részét pedig a Városi Könyvtárban őrzik, nem maradtak fenn hiánytalanul naplójegyzetei.

69 *Lásd* a szerző tulajdonában levő naplójának 1908. április 1-jei, 2-ai és 3-ai bejegyzéseit.

70 Uo.

71 Uo.

•

újra a kávéházban. Vig, kedélyes éj. (Pezsgő). Zene és dal. Ady két verset írt. Elolvastam neki néhány versfordításomat („Crna”). Hajnali fél ötkor váltunk el. Kékes, tejszínű hajnal. Gyönyörű! Juhással még egy órát sétáltunk.”⁷² 1908 áprilisa és októbere között bizonyára találkoztak még egymással 2-3 alkalommal, ám naplójegyzetek hiányában ezekről nem számolhatunk be.

Dr. Nagy Mihály említi visszaemlékezéseiben, hogy 1908 tavaszán többen – közöttük Manojlović is – készültek meglátogatni Adyt Erdmindszenten, a szülői háznál. Erről írja dr. Nagy Mihály: „Készültünk hozzája... Erdmindszentre. A gárda. Hadd lássa maga körül leghűbb embereit. Nagyban tervezgettük az út részleteit boldog izgalommal. Úgy gondolom: Kollányi Boldizsár – e korán elhunyt, szárnyalóan szabad lelkű esztétikus, romantikus, renaissance-ember – Emőd Tamás, Juhász Gyula, Manojlovich Theodor s én lettünk volna az útítársak.”⁷³ 1908. április 15-én Ady dr. Nagy Mihályhoz intézett levelében még aprólékos utasítással és sok jótanáccsal látta el őket, az alábbi sorokkal zárva levelét: „Szeretettel várunk benneteket édes apámmal s anyámmal együtt. Üdvözlő szeretettel – Ady Endre.”⁷⁴ Ez az erdmindszenti út azonban valamilyen oknál fogva elmaradt.

Azt követően Manojlović Ady társaságában 1908. október 11-én tölt el egy mozgalmas, hajnalba nyúló estét, amelynek dokumentuma az az Adyról készült rajza, amelyet „hajnalban fél háromkor” fejezett be, s amely a Manojlović-hagyatékban maradt fenn.⁷⁵

A találkozások folytatódtak 1909 elején is, amely Manojlović megfogalmazása szerint „A Holnap tavasza” volt.⁷⁶ 1909-ben egy kora tavaszi napon a holnaposok Adyval az élen jelképesen, friss tubarózsával a nagyváradi városháza nagytermében léptek közönség elé. A holnaposok társaságából Todor Manojlović sem hiányzott.⁷⁷

72 Uo.

73 Dr. Nagy Mihály: Ady-émlékek. In *Ady-Múzeum II*. Budapest, 1925, 144.

74 Vujicsics: *Ady és a...* 128–137.

75 Az Adyról készült Manojlović-rajzot lásd *Ulaznica*, 1992. 131–133. sz. 34.; Vujicsics D. Sztoján: *Elilliant évek szőlőhegyén. Népszabadság*, 1983. 42. sz. 13.

76 Manojlović: *Ady Endrével az elilliant...* 721–735.

77 Uo.

1909. október 3-án Nyugat-matinét tartottak Nagyváradon, a Fekete Sasban, amelyen a nyugatosokkal Ady is fellépett, a rajongók körében pedig ott volt a fiatal becskerekai joghallgató is. A matinéra naplójegyzeteinek tanúsága szerint egy vidám, átmulatott éjszaka után került sor.⁷⁸

1909. október 13-án rendezték meg a *Nyugat* temesvári matinéját. Ennek előkészítésében és szervezésében – Franyó Zoltán visszaemlékezése szerint – nagy szerepe volt Manojlovićnak, aki akkortájt felváltva néhány hónapot hol Temesvárott, hol Nagyváradon töltött vállalva az összekötő diplomata szerepét a temesvári Dél írócsoport és a nagyváradi holnaposok között.⁷⁹

Nem sokra rá, 1909. november 11-én tartották meg A Holnap aradi matinéját, amelyet Todor Manojlović vezetett be egy programszerű írásával, s amelyen Ady is fellépett.⁸⁰

Utolsó találkozásuk 1910 tavaszán, Lengyel Menyhért *Tájfűn* című darabjának előadásán volt, a Szigligeti Színházban, illetve a rákövetkező napon. Manojlović ezt így beszéli el:

„A prémiére-re lejött Váradra a szerző is Hatvany Lajossal és még egy-két pesti barátjával. Ünnepeles, fényes színházi est volt. Zsúfolt ház, érdekes, válogatott közönség; a város notabilitásai, estélyiruhás hölgyek és szmokingos urak a földszinti páholyokban és a szölyékben, az egész irodalom, a helybeli sajtó és néhány fővárosi meg kolozsvári újságíró is. A főattrakció azonban a szerzőnek és vendégeinek fenntartott jobboldali proscénium-páholy volt – nem annyira Lengyel vagy Hatvany miatt, hanem mivel ott Ady kíséretében egy feltűnően csinos és elegáns fiatal hölgy is megjelent. Magas termetű, büszke tartású nő, akinek nyúlánk karcsúságát még hangsúlyozta csillámos díszű finom fekete estélyi ruhája, és nemesvonalú sápadtas arcát, azzal a nyugodt tekintetű

78 Uo. Az eseményt Manojlović – igaz csak távirati stílusban – 1909. október 2-ai és 3-ai naplójegyzeteiben is megörökíti.

79 Franyó Zoltán: *Matiné Temesvárott. Magyar Hírlap*, 1969. január 26.

80 Manojlović: *Ady Endrével az elillant...* 721–735.

két nagy fekete szemével, könnyedén árnyékolta egy merész formájú nagy párizsi kalap: – Léda, Ady Lédája, az asszony, aki a magyar irodalom egyik leglángolóbb szerelmi verskoszorúját inspirálta. Ady ott ült mellette mosolygó, ragyogó arccal, minduntalan feléje hajolván valami kis észrevétellel, megjegyzéssel, amelyre Léda rendszeren csak egy-egy diszkrét nyájas bólintással válaszolt, mint ahogy egész viselkedése általában is előkelően kimért volt – és mi ott Emőd Tamással és Juhász Gyulával a földszint valamelyik hátsó sorából állandóan figyelvén őket, észrevettük, hogy a két nagy szerelmes szemei mennyire hasonlóak egymáshoz. Csak-hogy Ady szemei sokkal élénkebbek, villogóbbak voltak. Gyula felbuzdulván, az ő kedves rajongó és tudákos módján Beatrice-ről, Lauráról, a Szonettek fekete Ladyjéről, Frau von Steinről, madame Sabatierről és Szendrey Júliáról kezdett ábrándozni, amire Emőd Tamás nevetve leintette, hogy ne tartson itt nekünk irodalomtörténeti előadásokat.

Akkor, helyesebben másnapra rá, csak egy futólagos találkozón láttam utoljára Adyt, aki már pár nap múlva Lédával Párizsba utazott – és én, aki abban a pillanatban még nem tudtam, hogy nemsokára magam is véglegesen otthagynom Váradot, nem is búcsúztam el tőle kellőképpen, komolyan. Utaink szétváltak örökre – de azért akkor én is nyugatra mentem. És könyvei és hébe-hóba érkező hírek révén fenntartottam vele a lelki összeköttetést továbbra is, egészen 1914-ig, amikor persze az is megszakadt. Utoljára találkoztam egy régi váradi jóbarátommal, az azóta szintén már (túlkorán!) elhunyt nagytehetségű fiatal festővel, Balogh Istvánnal, 1913 nyarán, Rómában. Tőle hallottam akkor még bővebbet Ady életéről, sorsáról: tragikus szakításáról Lédával és boldogító, új, ifjú szerelméről, Csinszkaról. És vége. Jött a nagy istenítélet és utána az ő halála is.”⁸¹

Hogy milyenek is voltak az Adyval való találkozások, azt Manojlović egyik emlékező prózájában idézi fel:

„Ady [...] gyakran megfordult Váradon. Szeretett közénk jönni; nekünk pedig az ő jelenléte mindig ünnepszámba ment. Néhány felejthetetlen éjszakát töltöttünk el akkor vele. Egész éjszakákat, amelyek, igaz, hogy részünkre rendszeren csak úgy tíz óra után kezdődtek, de kárpótlásul aztán busásan kiegészítődtek a korán derengő és hosszúra elnyúló hajnali órákkal. Akkorra persze már nagyon megcsappant a társaság: barátaink, legtöbben újságírók – egynémelyik emellett, mint például Dutka, már családos ember is, vagy mint Emőd Tamás, még diák, joghallgató –, bevégezvén úgy éjfél körül munkájukat szerkesztőségeikben, inkább siettek mindjárt hazafelé, mint hogy – bármennyire nehezen is mondtak le erről – még azontúl is Adyval maradtak volna. Így aztán többnyire csak hárman-négyen tartottunk ki vele becsületesen tovább is: Juhász, én, és a hű Nagy Miska és vele esetleg Hegedűs Nándor – akik gyakran, kettesben, még lapzárta után is újra felkerestek bennünket – vagy éppen másvalaki is jóembereink közül, aki akkor történetesen nem sietvén nagyon a lefekvéssel, vígan csatlakozott hozzánk. – Ady nagyobb társaságban, népesebb nyilvános helyen – kivéve, ha ott hölgyek is voltak jelen, akikkel, még ha nem is érdekelték őt különösebben, mindig kedvesen, gálánosan el tudott csevegni – rendszerint eléggé rezerváltan, szinte mereven viselkedett és csak bizalmas, minél szűkebb baráti körben és intimebb, csendesebb környezetben törte meg azt a hűvösen tartózkodó modorát, amely aztán, mint valami álca hullott le arcáról. És ez az arc akkor olyan nemes baráti őszinteséggel fordult felénk.

Ha úgy éjfél felé vagy után is már csak hármasan-négyesben betértünk vele valami csendes éjjeli kocsmába, pl. abba a híres »Váradi Bodegába«, és annak szerény kis borozóját szerencsésen még üresen is találtuk, Ady elemében volt: ott fesztelenül, kedélyesen el tudott beszélgetni mindenről, meghányi-vetni a napi újdonságokat, eseteket, pletykákat vagy komolyabb, legkomolyabb kérdéseket, legkomorabb aggodalmakat is, szabadon, spontánul fűzte a gondolatokat, ahogyan épp »jöttek«, felöltöttek, felvillantak agyában. Olykor hirtelen elhallgatott, elmerengett, mintegy csak némán szöve tovább valami gyötrő gondolatot és elborult tekin-

•

tetével sajátosan, furcsán keresztülnézve, túlnézve rajtunk, mintha ott mögöttünk, fölöttünk valahol a menekülő életet követné vele. De mindig hamar elhessegette az ilyen sötét pillanatokot, legszívesebben egy friss pohár borral, és élénken, tréfásan újra felvette a beszéd fonálát. Közben iddógált állandóan, de mindig bizonyos mértékkel és »lassú ínyencséggel« – mint Baudelaire mondaná. Jól bírta a bort és jólesett neki. Sohasem láttam Adyt – nem részegen, de még »spiccesen« sem. Amikor végre már a »Bodegában« ütött a záróra, és a városban igazán semmi lehetőség sem volt már az »ülés« folytatására, kocsiba szálltunk, és kihajtottunk végállomásunkra: a pályaudvari vendéglőbe, amely szerencsénkre éjjel-nappal nyitva volt. Akkor már csak hárman voltunk: Ő, Juhász meg én.

A kongó, üres vasúti vendéglőben bizony már csak nagyon zöldes-sárgán világítottak a gyér gázlámpák, és borzongatóan savanykás volt az a fehér bor is, amit az álmos, szinte alvajáró pincér csak kelletlenül szolgált fel nekünk. Adynak azonban valahogy tetszett az az egész fura, szontyolodott hangulat, és még azt a lőrét sem rosszalta. Jóízűen nevetett rajta és gúnyolódott velünk, hogy már mi is elálmosodtunk, és minden becsületes törekvésünk ellenére, mégsem vagyunk igazi bohémek, sem Juhász, sem én. De azután észrevétlenül, önkéntelenül is rátért arra a témára, amely őt állandóan a legfájdalmasabban foglalkoztatta, izgatta: a politikára.

Hazája s népének helyzete, sorsa már akkor mély aggodalommal töltötte el – és lángoló haraggal annak intézői iránt. Jelentős beavatott pesti összeköttetései révén kitűnően, a legtüzesebben informálódott az akkori osztrák–magyar politika egész belső menetéről, annak úgyszólván minden, néha még legtitkosabb mozzanatáról, machinációjáról is – és eme értesülései, valamint persze a saját személyes éles szemű megfigyelései alapján is, nagyon sötét prognózisokat állított fel a jövőre nézve. Ezekről beszélt, ezt fejtegette majd minden alkalommal bizalmasai körében – ezekről nekünk is akkor ott, a füstös, tegnapi szagú vendéglőben, méltatlankodva, leverten, keserűen, maró gúnnyal.

Közben azonban a virradat már meglehetősen kivilágította azt az imént még egészen fekete ablakot, amelynek a közelében ültünk, és a távolból frissen felhangzott már a közeledő első hajnali vonat ritmikus, érces dübörgése és egy-egy vidám, éles füttye. Most már valóban végső ideje volt nyugalomra térni. Elindultunk. Kijöttünk a tiszta, enyhe májusi levegőre, a még árnyas reggeli világosságba. De az emeletes házak tetejét és kéményeit már aranyozta a felkelő nap. Megint kocsival mentünk vissza a városba. Azaz csak egy darabig, a Brüll-házig (Lédáékig), Ady rendes váradi szállásáig, amely utunkba esett. Ott leszálltunk és búcsúztunk Adytól, aki megállt még pár percig némán a kapu előtt, mintha együttal attól az azúros szent kora reggeli órától is búcsúzni akart volna. Azután elmosolyogta magát és nagyon szívélyesen rázta meg mindkettőnk kezét. Ilyenféleképpen folytak Ady Endre hírhedt »dorbézolásai.«⁸²

Manojlović Ady-élménye

Todor Manojlović Ady-élményét (többnyire magyar nyelven írt) emlékező prózájában, lírájában és szerb nyelvű, Adyt bemutató és népszerűsítő tanulmányaiban fejtette ki. Visszaemlékezéseiben a Nagyváradon szemtanúként, résztvevőként megélt eseményeket eleveníti fel sok apró, érdekes részlettel, lírájában Ady ihletését, Ady-élményét önti költeményekbe, tanulmányaiban pedig sokoldalúan és hozzáértően méltatja életművét, jelentőségét.

Mint Lőkös István írja, Manojlović „fiatalos szenvedéllyel s szinte filológusi pontossággal vallott és írt Ady költészetének példamutató forradalmiságáról, csak az európai lírai fejlődés távlataiban lemérhető nagyságáról”.⁸³ S mint megállapítja „meglepő az, ahogyan érzéklni képes – fogékonysága, finom érzéke, megfigyelőképessége révén – Ady költészetének dimenzióit, mondhatnánk: a teljesebb Adyt, amikor »a nő, bor, haza, pénz és isten« motívumaira figyel fel Ady verseiben,

82 Uo.

83 Lőkös: i. m.

•

vagy a magyar tradíciókkal szembenező, s a *Nyugat* modern kultúrája felé forduló költőt látja meg Adyban, s azt a lírikust, »akit az élet nagy és örök problémái izgatnak, égetnek és kínoznak..., aki bódult és kétségbeesett mindattól, ami az emberiséget eddig elkábította és ami miatt az emberiség kétségbeesett«.⁸⁴ Ady költészete ugrás-szerű felívelésének egyik okát Manojlović a termékeny nagyváradi kultúrközegben látta, és ilyen értelemben egyik írásában párhuzamot is von Ady első debreceni (*Versek*, 1899) és nagyváradi (*Még egyszer*, 1903) verseskötete között:

„Nagyvárad »modernsége«, »felvilágosultsága«, »kriticizmusa«, »természettudományi világnézete«, darwinizmusa, antiklerikalizmusa és mindezekkel szorosan összefüggő politikai iránya, széles idealisztikus liberalizmusa, többé-kevésbé radikális demokratizmus, amely a hagyományos nemzeti önállósági alapelvtől számos végtelen finom átmenetű árnyalaton keresztül sokszor egy tiszta szocialista programig is elívelt, – mindezek a felfogások, eszmék, tendenciák, megragadták az ifjú Adyt, és csodás termékenyítő erővel hatottak gyorsan feleszmélő, fényesen kibontakozó szellemére.

E hatás mértékét legfrappánsabban jelzi a különbség Ady két első verseskötete, a még Debrecenben, 1899-ben megjelent »Költemények« és a csak három évvel utóbb már Nagyváradon kiadott »Még egyszer« között. Míg a debreceni füzetecskében igazán a legnagyobb jóakarát és a legmikroszkopikusabb »belátás« sem tudná még felfedezni egy árva szikráját a jövő nagy költőnek, a »Még egyszer« a különben inkább még csak sejtető, merészebb, egyénibb felcsendülései közepette már hozza egy olyan kész és fehérizzású remekét a magyar – és minden – lírának, amilyen »Az én menyasszonyom«.⁸⁵

84 Uo.

85 Manojlović: *Emlékezés...* 133–138.

Emlékező prózájának egyik legszebb darabja az *Ady Endrével az elillant évek szőlőhegyén* című írása, amelyben megmutatkozik Ady iránti rajongása.⁸⁶

„Vagyunk azonban még egypáran, persze már egyre kevesebben, gyéribben, akik látjuk őt még másképpen is: közelebről, közvetlen közelből, csodálatosan még élő emberi közelségben – mivel hát hajdan, egy régi boldog múltban, a régi »holnapos« Váradon, tényleg így is láttuk, így ismertük meg őt, így töltöttünk el vele néhány gyönyörű éven át számos felejthetetlen éjszakát és álmatag hajnalokba torkolló éjszakát, lelkes, meghitt baráti együttlétben.

Eme »emlékezetes órák és beszélgetések« folyamán (mint Verlaine mondaná –, akinek Ady is igen nagy tisztelője volt), mélyen lelkünkbe vésődtek az ő szavai, sajátos hanglejtése, mindig keresetlen, minden póz nélküli, de mindig pregnáns, találó és suggesztív kifejezőmódja, sok csak úgy hanyagul, tréfásan, gúnyosan odavetett nagyon komoly, sőt komor észrevétele, gondolata; egynémely kegyetlenül szellemes »vágása« különböző akkori politikai és irodalmi nagyfejük ellen – vagy kedves, baráti élcelődései, évődései velünk is, amiken aztán jóízűen neveltünk mindannyian; de ugyanúgy, rendkívül élénk és kifejező arcjátéka, csodás nagy fekete szemeknek hirtelen felvillanásai és elborulásai, annyira karakterisztikus rövid, férfias gesztusai, vagy ama abrupt elhallgatásai, elmerengései gögősfáradtan hátraszegett fejjel – amikből aztán már néhány másodperc múlva feleszmélve, szívélyes, mintegy mentegetődző mosollyal nyújtotta felénk koccintásra hamarjában újra megtöltött poharát. Ezekből a momentumokból, benyomásokból egy dússzínű, igaz és maradandó kép alakult ki bennünk az élő Ady Endréről, a *Vér és*

86 Manojlović: *Ady Endrével az elillant...* 721–735. Az *Igaz Szó* tematikus Ady-számában jelent meg Manojlović írása, amely Vujicsics D. Sztoján szerint „a számos megjelent visszaemlékezés között egyike a legérdekesebb színpoltoknak, amelynek külön érdekessége, hogy neves szerb költő írta hibátlan, szép művészi magyar nyelven” (Vujicsics D. Sztoján: *Ady és a...* 128–137.); Egyébként a szövegben emlegetett „annexió válságra” 1908. október 7-én került sor, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia bejelentette Bosznia-Hercegovina bekebelezését.

arany, *Az Illés szekerén* és a *Szeretném, ha szeretnének* még fiatal és máris diadalmas, »lassan, göggel magasra lépő« költőjéről.

De ebben az intim baráti képben lényegileg, sejtelmes anticipációban mégis benne volt már mindaz is, amit a többség csak a jó tíz évvel később felragyogó nagy apoteózison keresztül tudott (végre ő is!) ámuló lelkesedéssel meglátni Ady Endrében. Mert valóban, Ady régi váradi hívei között voltak az ő legrégebb és legigazibb megértői is. Abban az ő ottani legszűkebb baráti körében, amelyhez [...] magam is tartoztam, igazán már akkor sem, amikor még bizalmasan együtt ülhattünk s beszélgethattünk ott vele, »nem volt titok, hogy ő Árgylus, az álmok királya«. Megérettük, *megláttuk* azt a gyorsan fellobbanó fiatalos lelkesedés és baráti érzés csalhatatlan intuíciójával – és még a legmindennapibb bohémes, jópajtsági csevegéseink, mókázásaink közepette is mindig ébren volt bennünk az a különös, szinte misztikus tudat, hogy itt egy rendkívüli emberrel állunk szemben, és hogy a vele átélt évek ifjúkorunk legszebb emlékei között fognak maradni mindvégig. [...]

Egyszerre csak azonban valami döbrentően megzavarta ezt a mi – minden bűjával-bajával együtt – egészében véve mégis derűs, gondtalan, boldog kis bohéméletünket. Egy sötét viharfelhő vésszes árnyéka borult hirtelen ránk – az annexiós-válság. Háborús veszedelem! Ady látszólag nyugodt, szinte fásult fatalizmussal vette tudomásul a dolgot, sőt talán némileg azzal a bizonyos keserű elégtétellel is, amit önkéntelenül is érez az ember, ha egyszerre csak beválik, megtörténik az, amit ő rettegeve már régen előre látott. Valójában mélyen meg volt rendülve, mivel mégsem várta, hogy Bécs már ilyen hamar fog beleugrani abba a nyaktörő kalandba, és mivel keményen meg volt győződve róla, hogy az a kaland csak katasztrófálisan végződhetik a Monarchiára és ezzel – menthetlenül! – Magyarországra nézve is. Tisztában volt ezenkívül Ady (már akkor is!) azzal a legsúlyosabb körülménnyel is, hogy háború esetén az bizony már csak egyetemes európai háború lehet és semmiképpen nem az a »két héten belül elintézhető« kedves »kis balkáni háború«, amelyre a Konrad von Hötzendorfok és Aerenhálok olyan vígan készülődtek. És ez okból is fogta ő fel az annexiós válságot komolyabban, mint talán akárki más akkor

az egész Monarchiában. Aggodalmas, izgalmas hetek, hónapok következtek, amelyek alatt a béke sokszor már csak egy hajszálon függött. Ady akkor, nyughatatlanul, még sűrűbben, mint azelőtt, utazgatott oda és vissza a Budapest–Nagyvárad–Érmindszent-vonalon. Hozta nekünk állandóan a híreket a fővárosból, gyakran egészen kikelvén magából a politikusok hihetetlen vaksága és butasága miatt.

Egy szép napon aztán, amikor már úgyszólván mindenki feladta volt az utolsó reményt is a válság békés megoldására – ez, szinte csodaszerűen mégis bekövetkezett: Pasicnak, az akkori szerb miniszterelnöknek áldozatkész engedékenysége megmentette a békét. Kisütött újra a nap. Mindenki fellélegzett. Mi is ott a szerkesztőségek és a bohém asztal körül többé-kevésbé elhittük, hogy most már rendben van vagy legalább valahogy majd rendbe jön még minden. És sokan fölényes meglepődéssel idézgették az akkoriban még meglehetősen komolyan vett, annyira megnyugtató és annyira naiv axiómát, miszerint: »a mai modern világban már abszolúte nem kerülhet sor háborúra és minden vitás kérdés szépen el lesz intézve a zöldasztalnál – ahogy ezt, íme, épp ez a simán megoldott válság is örvendetesen bizonyítja«. Ady ellenben nem volt ezen a véleményen, és abban a »sima megoldásban« az egész ügynek csak egy alkalmasabb időpontra való elhalasztását látta. Az Annexió válság őt végleg megszilárdította abban a felfogásban, hogy a Monarchia feltétlenül, »mindenáron akarja« a háborút (már azt az ő »kis háborúját« Szerbia ellen) és azt előbb-utóbb, »ha nem délre, hát estére« ki is fogja robbantani. Sötét, riasztó perspektíva volt ez – és mi ezért nem is akartunk nagyon beléje merülni.⁸⁷

A *Nagyvárad, Ady...* című írásában is kitér Adynak az annexió válsággal kapcsolatos véleményére.

„Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy jövőbe látó képessége volt. Nagyszerűen belelátott a történelembe, sok mindent előrelátott. Emlékszem, tőle hallottam először a jugoszláv nevet.

87 Uo.

•

Az is egyik politizálgató éjjeli üldögélésünk alkalmával történt, az annexió válság idején. Adynak nagyon jó értesülései voltak, állandó összeköttetésben állt a redakciókkal, mert hát folyton kínoztta a magyar kérdés, a magyar jövő, érezte a tragédiát. Mindig a legfeketébben látta a helyzetet, úgy, ahogyan a verseiben írta. Az annexió különben is veszedelmes dolog volt akkor. Először izgult fel Magyarország, először rémlett fel a háború veszélye. Az okos, jobb emberek, élükön Adyval, nem kívánták a háborút, és félték ettől a lehetőségtől. Ady teljesen a szerbek mellett volt, és ekkor valahogy még közelebb kerültünk egymáshoz. Pašićról beszélt. Érdekes, hogy az osztrák és magyar lapok egytől-egyig a legnagyobb megvetéssel írtak róla, ő meg nagy tisztelettel beszélt Pašićról. »Nagyszerű ember« – mondogatta –, »letette Györgyöt a trónöröklésről, minden elégtételt megadott«. Hegedűs Nándor is ott volt, ő kérdezte: »Akkor tán nem lesz baj?« »De lesz baj« – mondja Ady –, »mert ezek nem tudnak betelni, ezek tovább akarnak menni«. Mi, többiek igyekeztünk derűsebb fényben tüntetni fel az eseményeket, úgy láttuk, hogy a válságnak vége, és örültünk, hogy megint béke van. Ő erre keserűen megjegyezte: »Nincs béke. Két-három év múlva majd újra megpróbálják, és meglesz a háború...»⁸⁸

Ugyanott Manojlović leírja Ady és Léda szerelmét, kapcsolatát is.

„Ebbe a korszakba tartozik Ady nagy szerelme Lédával. Brüll úr, Léda apja, az előkelő váradi zsidó körökhöz tartozott. Nagyon előkelő öreg bácsi volt, és egy kis dzsentris hülyéskedés is volt benne, annyira beleélte magát. És Lédában is megvolt ez az előkelő, büszke tartás. De tényleg nagyon szép volt és érdekes. Nem akart senkivel sem ismerkedni, csak Ady létezett számára. Ott ő nem tűrt harmadikat, uralkodónő volt. [...] És akkor jött Ady párizsi útja és volta-képpen átváltozása. Mindaddig ő csak Debrecenig jutott el, tipikus magyar vidéki újságíró volt, s ott, Léda mellett képződik ki és jön bele a párizsi szellemi életbe. Különben, ahogy tudom, társaságilag

88 Manojlović: *Nagyvárad, Ady...* 634–637.

nemigen kapcsolódott be Párizsba. Nem könnyen tanulta a nyelvet, megérezte őket, de nem tanulta meg. Ő csak magyarul beszélt, a franciát törte. De azért megértette, megérezte az egész párizsi életet, nagyszerűen beleélte magát abba a légkörbe. Léda tolmácsolt mindig, és a francia költők verseit is lefordította neki. Itt lesz Adyból tényleg Ady, és ez Léda nagy irodalomtörténeti szerepe.

Érdekes volt azonban a családi viszony is. Léda nem vált el a férjétől, s egy balul sikerült üzleti vállalkozás után, amikor csaknem tönkrement, az öreg Brüll is kisegítette, kifizette az adósságait, ennek fejében viszont bele kellett mennie abba, hogy szemet huny Léda és Ady barátsága fölött. Lassanként annyira beleszokott abba, hogy Ady mindig ott van, hogy nemegyszer ő maga közvetített a szerelmesek között, ha haragban voltak egymással. Ilyenkor Léda tűrhetetlen volt, és a férje szaladt, hozta Adyt vissza.

Ady különben a szerelemben borzasztó, mindent átkaroló ember volt, és ezt vallotta is, úgyhogy emiatt napirenden voltak a veszekedések. Ő úgy vélte, hogy neki szabad mindenfajta szerelem, az egész nagy élvezetes élet, mert hát rövid az ő élete; szinte testileg érezte a közeledő véget. Lényegében tehát egészen tragikusan fogta fel az életet és egész szerepét az akkori Magyarországon.⁸⁹

Adynak a nagyváradi szellemi és irodalmi életre gyakorolt hatásáról egyik írásában így vélekedett:

„Ady-Árgyus, az »álmok királya« és egész nagyszerű egyéniséggel olyan friss és gerjedelmes új élethangulatot teremtett ott, hogy bűvkörében nemcsak az ifjú Holnapos gárda, hanem úgyszólván az egész nagyváradi magyar értelmiség is kezdett az irodalomban és más szellemi törekvésekben valami komolyat, pozitívabbat is látni és érezni pusztá fiatalos ábrándnál vagy hiú intellektuális játéknál.”⁹⁰ Nagyváradot egyébként egyértelműen „Ady városának” tartotta: „Ady volt az, aki szárnyakat és határozott irányt adott a

89 Uo.

90 Manojlović, Todor: Az ifjú Juhász Gyula. Váradai emlékek, 1908. *Hid*, 1957. 11. sz. 953–959.

váradi poéták akarásának, aki megmutatta nekik »a Nyugatról intő földet«. A párizsi Bakonyból lángolva hazatérő Ady Endrét – akit akkor még Pesten alig vett valaki észre – a váradi poéták már mint felszabadítójukat, »fejedelmüket« üdvözölték. És végre is Ady, a szilágysági fiú, a zilahi diák, a debreceni jogász és újságíróújonc, Nagyváradon került először egy modern szellemű és úgyszólván nagyvárosias környezetbe, és ott találkozott aztán azzal a nővel is, akivel egy szép napon valóban elrepült Párizsba. [...] Persze, hogy Ady hamar és hatalmasan túlnőtt a »váradi iskolán«, hogy rövid idő alatt teljesen az ő egyéni módján dolgozza fel, mélyítse el és alakítsa át mindazt, amit ott tanult. Mindezt nem vetette el, nem tagadta meg. És tartotta továbbra is a közösséget, a barátságot azokkal, akiken annyira túlnőtt. A viszony lényegileg nem változott meg közöttük, csakhogy éppen ezentúl ő volt a »tanár«, a vezér. De Ady régi jó emberei, tanárai között mindig szeretett valahogy »visszadiakosodni«, visszatérni az »elillant évekbe«, boldog – a múlt perspektívájában mindig boldog – gyerek- vagy sihederkorába. Ott keresett mindig újból menedéket az öregedés, a pusztulás réme elől, amely már alig harminc éves korában is olyan kegyetlenül gyötörte. Ez a méla és fájdalmas vágy, ez a honvágy volt lelkületének egyik legmélyebb momentuma, lírájának és egész emberségének egyik legfinomabb forrása.»⁹¹

Amikor 1958 őszén Nagybecskerekén felkereste Aleksandar Tišma, hogy elbeszélgesse vele a régmúlt idők eseményeiről, a kedélyes társalgás során Manojlović több érdekes adomát mesélt el neki Adyról, többek között „dzsentris, hosszú fekete selyemharisnyáiról” is.⁹²

Szerb nyelvű Ady-tanulmányaival Manojlović Ady költészetét és életművét méltatta, jobban mondva tolmácsolta és közvetítette a szerb olvasóközönségnek. Ő volt egyébként az első szerb Ady-tanulmány szerzője is, amely 1913-ban jelent meg a *Letopis*-ban.⁹³ Erre a későbbi években igen büszke volt mondván: „Ady Endrét [...] én ismerttem

91 Manojlović: *Emlékezés...* 133–138.

92 Tišma: i. m.

93 Manojlović, Todor: Andrija Adi, mađarski liričar. *Letopis*, 1913. 296. sz. 22–45.

először egy fiatalos, lefordított versidézetekkel is illusztrált esszémben, mely 1913-ban jelent meg a *Letopis* című folyóiratunkban.⁹⁴ Hogy miért éppen akkor írta meg tanulmányát, azt Lőkös István azzal magyarázza, hogy Manojlović Adyról utoljára 1913 nyarán hallott hírt Rómában, barátjától, Balogh István festőművésztől, aki bővebben mesélt neki sorsáról, tragikus szakításáról Lédával és ifjú szerelméről, Csinszkáról.⁹⁵ Lőkös szerint ez az emlékezés volt az inspirálója első Adyról írott tanulmányának,⁹⁶ amely, tegyük hozzá, a szerbeknél fontos szerepet töltött be Ady népszerűsítésében. Lássuk csak egy részlet erejéig, hogy abban miként is vélekedik róla:

„Ady a magyar irodalom korszakának vezére, feje, »koronázatlan királya«. Megadatott neki az a nagy költőknél is ritka kiváltság, hogy népének, nemzetének képviselője legyen. Benne tudatosult, formát és kifejezést nyert mindaz, amire már néhány évtizede vágytak, és ami forrt a magasabb rendű magyar lelkekben, minden elégedetlenség az addigi nehézkes szellemi haladással s a nemzet hibás és bűnös törekvéseivel, minden gomolygó vágy a jobb iránt, minden nagy és olthatatlan szomj a nyugati kultúra iránt.

Adyt minderre különleges szellemi és lelki alkata tette alkalmas-sá. Benne két ellentét harcol egymással: egyrészt az ősmagyar, ázsiai, szenvedélyes, telhetetlen, romantikus-nemesi; másrészt a túlfinomult, filozofikus és nyugatias hangulatú természet. Számára mindkettő egyformán kedves, egyformán igaz és egyformán ellenállhatatlan. Kelet és Nyugat összeütkezése egyetlenegy lélekben! Talán ez az örök harc lobbantotta lángra azt a tüzet, mely nagy költővé avatta.

A vér magasabb hőfokában rejlik a költészet minden titka. Kétszeres érzékenység, az érzékszervek és az értelem ingerlékenysége, különös, már szinte beteges éleslátás; mindez a látnokok jellegzetes tulajdonsága, akiknek sorába a költő is tartozik.

Ady költő, isten kegyelméből, költő – szinte azt mondhatnám – a szó mítoszi értelmében. Költő, teli szenvedéllyel, látnoksággal,

94 Manojlović: *Ady Endrével az elillant...* 721–735.

95 Lőkös: i. m.

96 Uo.

emlékkel és vággyal, aki lelkesen, de egyúttal tragikusan áll az élet fényes és kegyetlen rejtelve, ám saját személyének talánya előtt is. Költő, nem formaművész, nem a szép frázisok és verssorok kovácsa (az ilyeneket csak a költészet felszínes, üres művelőinek tekinti), hanem olyan költő, akit az élet nagy és örök kérdései izgatnak, égetnek, kínoznak, olyan művész, akit elkábított és kiábrándított mindaz, ami az emberiséget eddig elbódította és kétségbe ejtette.

Nő, bor, haza, pénz és isten – ez az öt dolog az élet lényege, az a bensőséges, titokzatos csíra, minden boldogság, minden szenvedés, minden szépség és minden borzalom okozója. Örökké ezek körül táncolnak és hajlonganak az emberek. Értük harcolnak és ölnek. Nekik, és csakis nekik énekeljük utolsó leheletünkig legünnepélyesebb és legszentebb allelujainkat.

Nekik és róluk dalol Ady szenvedélyesen és elragadtatva, akár egy bíborba öltöztetett dionizoszi pap, vagy bűvész, aki bálványainak dicsőítésére vérét ontja és kitépi ereit szívéből, hogy lantjára feszítse őket és e csodálatos hangszerezen eljátssza az élet himnuszát.

Számára az élet a legfontosabb: a jó és a rossz, az öröm és a fájdalom, az első okozat és a végső cél. Élni kellemes, élni borzalmas, élni pompás és szép – de élni kell. Filozófiájának körülbelül ez a magva. Költészetében ezt tárja elénk festőien és ditirambikusan. Önmagában és maga körül érzi és látja mindenütt az örök és megváltoztathatatlan törvényt és kényszert (a görög Anankét), mely mindent könyörtelenül űz és hajt a maga útján, s mely ellen semmiféle ellenállás sem segít. Harcolni azért mégis kell, mert a harc szép és férfias – az élet magasztos megnyilvánulása. Az önrzét és értelem megköveteli a harcot, s végül megköveteli azt a végzetes örök törvény is. Minden *végzet*: az, hogy éppen magyarnak született, hogy népe, nemzete intellektuális lelkiismeretének éppen benne kellett felébrednie, hogy éppen ő a legnagyobb magyar fájdalom és remény hordozója – s ezen kívül még a bor, nő, balsors és kétség okozta próbatételek és kísértések hordozója is.”⁹⁷

97 Manojlović: *Andrija Adi...* 22–45. Ennek részletét magyar fordításban lásd *Külföldiek Adyról. Nagyvilág*, 1977. 5. sz. 729–730.

Bori Imre értelmezése szerint Manojlović ebben a tanulmányában Adyról „a tisztelet és rajongás hangján beszél”, abban „a látnoki költőt ünnepli”, a *Vér és arany* című kötet szerzőjét, miközben azon a véleményen van, hogy „az istenes versekben érte el Ady Endre a költői tökéletességet”, erényként hangsúlyozva, hogy „az 1910-es évek első felében még magyar kritikusai sem látták ilyen modern módon, és nem interpretálták akkora beleérzéssel Ady költői világát, mint tette azt Todor Manojlović” a róla szóló első tanulmányában.⁹⁸

Manojlović 1913. évi Ady-tanulmánya egyébként 12 Ady-versfordítását is tartalmazza: *A Hortobágy poétája; Mért is tettem?; A Szajna partján; Vén faun üzenete; Léda a hajón; Temetés a tengeren; Mária és Veronika; A Halál rokona; A szivárvány halála; Mi urunk: a Pénz; Pénz és Karnevál; Sem utódja, sem boldog őse...*⁹⁹ Herceg János írja Manojlović Ady-fordításairól, hogy ő „már a maga szimbolizmusát is beolvasztotta fordításaiba. A tartalmat híven visszaadja, de a formai hűségre már nem nagyon ügyel. Az ő Ady-verseinek más a zenéje, mint az eredetieknek. Ő kéjesen nyújtózkodó dallamokban leli örömét”.¹⁰⁰

Manojlović a későbbi évtizedekben is igyekezett mindig új árnyalatot adni Ady-képéhez.

Így amikor 1953-ban Ivan Ivanji Újvidéken kötetben közzétette saját Ady-versfordításait, természetesen Todor Manojlovićot kérte fel a bevezető tanulmány megírására.¹⁰¹ Abban Manojlović „az ihletett, modern, európai formátumú költőről” értekezik hangsúlyozva annak forradalmiságát, s úgy értékelve, hogy Ady költészete voltaképpen annak sajátos, belső önéletrajza.¹⁰² *A Góg és Magóg fia vagyok én...*

98 Bori Imre: Mischellánea. *Híd*, 1992. 4. sz. 275–282. Szerb közlését lásd Imre Bori: Miscellanea. *Ulaznica*, 1994. 139–140. sz. 46–52.

99 Manojlović: *Andrija Adi...* 22–45. Egyébként a *Letopis* ugyanezen számában látott napvilágot még egy Ady-tanulmány (Marko Maletin: *Ady, a magyar hős*).

100 Herceg János: Ady szerb–horvát fordítói. *Kalangya*, 1944. 2. sz. 53.

101 Ady Endre: *Pesme*. Izbor i prevod Ivan Ivanji. Uvod Todor Manojlović. Novi Sad, 1953.; Manojlovićnak e tanulmánya korábban a *Letopis*ban is megjelent (Manojlović, Todor: Endre Ady. *Letopis*, 1953. január, 30–46.)

102 Uo.

•

kezdetű „szuggesztív” versében Manojlović szerint „már lényegében benne foglaltatik Adynak, a szociális- és kultúrharcosnak teljes »programja«, teljes nézete”,¹⁰³ ám szerinte Adyt Párizs bontakoztatta ki s formálta azzá, ami volt.¹⁰⁴ Tanulmányának végén leszögezi, hogy Ady „a magyar költészet csúcsát” képviseli, amelyen – Petőfi mellett – senki meg sem közelítheti.¹⁰⁵ Manojlović Adyt e tanulmányában egy tágabb, európai irodalmi közegben is elhelyezi mondván, hogy neve közvetlenül Byron és Baudelaire után következhet, akiknek „lázadó, agresszív individualizmusával” Ady mindig rokonszenvezett. Végül Manojlović azt is leszögezi, hogy ha Ady történetesen valamelyik nagyobb európai nyelven alkotott volna, akkor már világszerte ismernék.¹⁰⁶

Jó tíz évvel később – mindössze néhány évvel a halála előtt –, 1964-ben Manojlović egy újabb szerb nyelvű tanulmány írt *Ady Endre és a „magyar modern” első felszárnyalása* címmel.¹⁰⁷ Abban érdekesen taglalta Ady és Léda kapcsolatát a nagyváradi Royalban való megismerkedésüktől kezdve a párizsi évekig rávilágítva e kapcsolat családi hátterére is.¹⁰⁸ E tanulmányában is megerősítette, hogy Ady költészete „a párizsi napsütésben” bontakozott ki, rámutatott arra, hogy Ady forradalmi költészete sokakat kétségbe ejtett az akkori Magyarországon, s kiemelte, hogy Ady már a XX. század első éveiben megjövendölte az első világháború kitörését.¹⁰⁹ Természetesen kitér Nagyváradra is meg a holnaposokra mondván, hogy Adyt a nagyváradiak mindig a sajátjuknak tekintették, s hogy sehol sem várták oly szívéllyel elragadtatással, mint Nagyváradon.¹¹⁰

103 Uo.

104 Uo.

105 Uo.

106 Uo.

107 Manojlović, Todor: Endre Adi i prvi uzlet mađarske moderne. In uő: *Bliže velikom suncu*. Zrenjanin, 1968, 220–228. E tanulmány első közlése: *Književne novine*, 1964. április 17. 4–5.

108 Uo.

109 Uo.

110 Uo.

Említett tanulmányai mellett Manojlović több írásában is kitért Adyra, így Mallarméről szóló tanulmányában is,¹¹¹ amelyben egyik helyen a modern magyar költészet kialakulását taglalta. Abban Adyt a legnagyobb magyar költőnek nevezte, aki Párizsban lelte meg szellemi hazáját, otthonát.¹¹² Szólt a holnaposokról is, akik között Babits Mihályt és Juhász Gyulát mondta a legjelentősebbeknek.¹¹³

Manojlović értekező prózájában sajátos helyet foglal el az az írás, amelyben Ady védelmére kel, amikor az „Ady-revizió évében”, 1929-ben egykori barátját támadások érték.¹¹⁴ Az *Ady védelmében* című írásában a többi között ezt olvassuk:

„Ady Endre tényleg olyan alakja a magyar szellem és irodalom történetének, amely egészen természetesen olyan kavarodást idézett elő a szellemekben, amely nem fog gyorsan lecsillapodni. És hogy Ady támadói még mindig hallatják a szavukat, az egészen természetes. Azok a konzervatívok és reakciósok, akik már a jelentkező fiatal Adyt el akarták némitani, nem tudták megakadályozni az ő diadalát, amely – mindhiába minden – már abszolút és teljes és az én szerény véleményem szerint nagy diadala a magyar költészetnek.

És ez az a pont, ahol az én csodálkozásom elkezdődik a ma még mindig tartó Ady-támadások felett. Hogy Magyarországon még mindig nem érzik át teljesen, hogy mit és kit bírnak Adyban. [...] De ámulatba ejt, hogy a mostani Ady-támadók között egynéhány fiatalabb és egész szellemi iránya szerint inkább a progresszív irányokhoz tartozó író is jelentkezik, hogy ezek szintén képtelenek átérteni

111 Manojlović, Todor: Mallarme. In uő: *Osnove i razvoj moderne poezije*. Priredio Gojko Tešić. Zrenjanin, 1998, 96–127.

112 Uo.

113 Manojlović: *Mallarme...* 96–127.

114 Manojlović, Todor: Ady védelmében. *Kalanga*, 1944. február 15. (E cikk a *Kalanga* szerkesztőjének megfogalmazása szerint eredetileg „az egyik szabadkai lapban jelent meg” 1929-ben, pontosabban a *Bácsmegyei Napló*ban 1929. augusztus 11-én.) 1929-ben Manojlović a *Nagyvárad* című lapnak is nyilatkozott az „Ady-háborúval” kapcsolatosan (Manojlović Teodor az Ady háborúról. Nyilatkozat. *Nagyvárad*, 1929. augusztus 18.).

•

Ady jelentőségét, hogy ezek talán szintén ama »balga nagyok« közé tartoznak, akik nem tudták meglátni, hogy itt járt közöttük Árgirus, az álmok királya? Ez nehezen hihető éppen tekintettel a kérdéses emberek kultúrájára és ízlésére. Fájdalom, úgy látszik, hogy itt is egészen más, nem irodalmi és esztétikai motívumok a mérvadók. Itt is úgy látszik, a napi politika és társadalmi áramlatok befolyásolják az embereket, és az a vágy, hogy az új és szenzációs Ady-támadások útján új lehetőséget adjanak önmaguknak, és kiérdemeljék az uralkodó áramlatok jóindulatát.

Ezek az Ady-támadók, ezek a tegnapi fiatalok, akik hihetetlen és ízléstelen módon beálltak a »balga nagyok« közé, ezek ejtenek engem bámulatba és szomorítanak el különösen. A Gyulai Pálok, Rákosi Jenők, Szabolcska Mihályok, Herczeg Ferencek és követőik nyílt dühe és szidalmazása igazán nem zavar ma már senkit sem. De zavarólag és kellemetlenül hatnak ezek a burkolt és nem őszinte ellenségeskedések, amelyek mostan a »józan kritika«, a jó ízlés és hasonlók mezében lépnek fel.

Én azt tartom, hogy egy igazi nagy költő és egy igazi nagy ember iránt – aki Ady biztosan volt – soha sem lehet túlzott kultusz és túlzott lelkesedés. Egy igazi nagy költő nagyon ritka valami. Sokkal ritkább, mint ahogy a tanárok és hivatásos irodalomtörténészek gondolják. Azért, ha valamely nemzetet, valamely irodalmat az a váratlan szerencse éri, hogy egy nagy költőt kap, igazán nincsen ok csitítgatni a rendesen amúgy is későn jövő tapsot és lelkesedést. Ebben a finnyás, pedáns mértékletességben, hogy az istenért csak ne menjen túl a határon, van valami nem őszinte, valami be nem vallott hátsó gondolat. Még elfogadnám ezt az egész protestálást, hogyha azok az urak, akik most annyira befogják a fülkét az Ady-entuziaszták állítólagos túlhangossága előtt, hogyha ezek az urak annak idején, amikor Ady becsmérloi sokkal nagyobb, sokkal zajosabb, sokkal ízléstelenebb zenebonát csináltak Ady ellen, hogyha akkor szintén ilyen energikusan protestáltak volna a túlzások és hiszterikus ordítások ellen. Ez fájdalom nem történt meg. Azok a rút és nemtelen hajszák, amelyek Adyt egész életén át üldözték, nem születtek semmi visszatetszést, nem váltottak ki semmi tiltakozást a mai objektívek köreiből, akik bizony akkor

is léteztek már, sőt, részben éppen kolomposok voltak ebben a csúnya hajszában. Így hát nekik igazán nem volna ma joguk a jó ízlés nevében felszólalni és ügyvédi és kenetteljes filippikákkal újra felvenni Ady ellen azt a harcot, amelyet egykor nyílt és brutális fegyverekkel nem tudtak a saját előnyükre eldönteni.

Ennyit mondhatok erről az új Ady-harcról, amelynek a vívői egyáltalában nem szimpatikusak, és akiknek a támadását eleve elveszett ügynek tartom, amiből rájuk dicsőség nem fog fakadni. Ez csak egy szomorú visszaesés az 1908–1910-es évek hangulatába, amely idők óta pedig már sok víz lefolyt, és Adynak az alakja kinőtt magasra, magasra, egész Magyarország fölé. Adynak ez a tusa nem árt, sőt talán egész élete stílusában van, hogy még a sírja körül is dúl a harc, amelynek mindig fatálisan az ő diadalával kell végződnie.

Hogy az Ady-kultusz hogyan hat a magyar irodalom további fejlődésére, azaz helyesebben fogalmazva, hogy Ady hogyan hat a magyar irodalom további fejlődésére, ez már nehezebb és komplikáltabb kérdés. Tény, hogy minden nagy szellem, különösen minden nagy művész nyomasztóan hatott közvetlen utódaira. A nagy egyéniségek tényleg elnyomják, szinte lehengerlik az utánuk jövő kisebbeket, ezeknek akarásait. Ez mindig így volt. Az egész irodalom- és művészettörténet erről tanúskodik. Meg kell fizetni a zseninek. Utána egy-két generáció mindig elpusztul, elsatnyul vagy legalább is nem éri el a célját.¹¹⁵

Végezetül Ady Manojlović költészetét is megihlette, így több helyen is fel-felbukkan benne. Az alábbiakban három Ady ihlette versét közöljük.

115 Uo. Manojlović ezzel az írásával voltaképpen *A Toll* című budapesti lapban 1929 júliusában megjelent két Adyval kapcsolatos írásra reagál, amelyek elindították az úgynevezett Ady-revíziót, illetve az Adyval kapcsolatos vitákat. Bori Imre értékelése szerint „e kínos és szenvedélyes vitában Manojlović írása egyike a legbölcsebbeknek. Kiténik higgadt szemléletével, az Ady Endre iránti tiszteletével, józan problémalátásával és gondolkodásának progresszivitásával”. (Bori Imre: *Miscellána...* 275–282.)

•

VERS A FELSZÁLLÓ KÖRÖL¹¹⁶

*Ady Endre, mostanában sokat gondolok
Arra a versedre a köről,
Amit hasztalan dobunk föl,
Magasra, magasra – mert mindig és újra
Lehull, visszatér végzetesen a tompa talajhoz,
Amelyből vétetett.*

*Hasztalan a legerősebb lendület
S a nyilegyenes felszállás az azúrba –
Visszahull megint, súlyosan, kérlelhetetlen
A lusta, fekete földre,
Amelyhez tartozik – s a véletlenül arra vetődő tudós
Nyomban megállapítja fontoskodva
És kissé megvetően:
Nem üstökös ez csakugyan,
Csak közönséges kő, mint a többi –
Majd hozzáteszi békülekényen:
Egyébként az igazi üstökösök se szállnak,
Hanem zuhannak...
És zuhannak a repülők is – szerencsére csak itt-ott,
És (reméljük!) mind ritkábban,
De mégis zuhannak.*

*Hja, Zeusz semmiképp sem akarta,
Hogy az ember is repüljön,
És ezt az elhatározását
Igen élesen és egyértelműen
Tudtára adta Daidalosznak –
Ám ő (persze: Prométheusz sarja,
S a „szülőföld szerelmese”)*

116 A vers eredeti címe *Pesma o letaćem kamenu*, s Ács Károly fordításában jelent meg (*Híd*, 1968. 2. sz.). Lásd még Vujicsics D. Sztoján: Emlékek és áthallások. *Népszabadság*, 1977. 272. sz. 6–7.

Nem vette komolyan a tilalmat –
Önmaga és az utána következő
Számptalan végzetes légi utazó
Roppant kárára.

A légi utak (ide számítva
Az égbeszállást is)
Valójában csak a szárnyas teremtményeknek:
Madaraknak és angyaloknak
Állanak nyitva...
Érdekes egyébként,
Hogy olykor, az ihlet és elragadtatás perceiben,
A költők is azt képzelik magukról,
Hogy valamiféle szárnyas lények –
És olykor valóban magasra szállnak.

Ám ezek voltaképpen pusztá illúziók,
És a költők, mindent egybevetve, nem mások,
Mint egyfajta illuzionisták –
Amiről már régóta igyekszik meggyőzni bennünket
Minden megfontolt, reális ember –
S végül már igazán
El is hibetnénk (– el kéne, hogy higgyük! –) nekik,
Ha csak egy kicsit
Intelligensebbek volnánk.

PÁRIZSI REGGELEK¹¹⁷

*Guillaume Apollinaire és Ady Endre párizsi reggelei,
Akkor még ismeretlen mostani századunk
És első elszántságaink tavaszi tüze
Friss és megható pirkadattal világított be titeket.*

*Ti immár balhatalan társaim, kortársaim –
Dalotok drót nélkül is toronyról toronyra hangzott,
Határról határra szállt, lármás városok fölött zúgott keresztül.*

*Igazán mindegy, kinek s milyen nyelven énekelünk –
Ha egy nagy gondolat lelkesít bennünket!*

*Guillaume! Endre! – röviddel az előtt, hogy feldördültek az ágyuk,
ti a legforróbb nászdal zengtétek el a világnak!
S megőriztetek nekünk valamit,
ama legendás párizsi reggelek hunyó tündökléséből,
melyek még sok bánatos alkonyt és komor éjszakát
világítanak majd be előttünk.*

*...mi megértettük és tovább adtuk az új jeladásokat.
Baj is az, kinek s milyen nyelven énekelünk –
Ha egy nagy gondolat lelkesít bennünket?
Hát vajon – bármely nyelv is legyen,
melyen az ész és jóság szólal meg,
s melyen a szeretet dalát énekeljük – nem anyanyelvünk?*

117 A vers eredeti címe *Pariska jutra*, és Csuka Zoltán fordításában jelent meg az *Alföld* 1969. évi 1. számában.

ČOVEK USRED NEČOVEČNOSTI¹¹⁸
(1940–1944)

„Ember az embertelenségben”

Ady Endre

*Nešto se u svetu slomilo,
Nešto se i u meni slomilo,
Nešto ogromno –
I ja stojim preneražen
Kao udaren gromom,
Pa ipak nekako – ne znam
Ni sam kako – još živ:
Čovek usred nečovečnosti.*

*Andrija Adi, veliki besmrtni družo
(O, sada gde sam i ja već iskusio sve ono
Što i ti, mislim da smem već
Tako da te nazovem) – veliki družo
U ljutom bolu i buntu,
Ti si nekad i usred onog pakla
Umeo još da udariš u najjustreptalije žice,
I žustri plamen tvoje tužbalice
Suknuo je apokaliptički
Do (avaj!) zatvorenog, ravnodušnog neba.*

*Ja danas u ovom novom još strašnijem paklu
Stojim preneražen, sam
(Kao još mnogi, premnogi drugi,
Isto tako usamljeni*

118 *Čovek usred nečovečnosti*, azaz az *Ember az embertelenségben*, amely Ady egyik versciklusának a címe. Manojlović e versében a második világháború borzalmairól szól. Itt szerb eredetiben közöljük, ahogyan 1992-ben az *Ulaznica* 131–133. számában megjelent.

•

*I bespomoćni kao i ja)
I ne mogu da pevam, niti da se svetim.*

*Oplakao sam Pariz
I pomračenje francuskog Sunca
(Našeg Sunca – je li? –
Baš naročito našeg!)
Oplakao sam Beograd obasut bombama
Onog groznog aprilskog dana,
Beograd u plamenu i ruševinama,
Beograd u ropstvu, u okovima
Onog suludog krvnika
Sa paklenim znakom kukastog krsta
Na zverskom čelu
I u zverskom srcu
Oplakao sam sve:
Pogibiju kragujevačkih đaka,
Nizove obešenih
Po zelenim lejama
Naših nekada srećnih sela,
Pokolj našeg naroda
I svih ostalih pregaženih naroda,
Unakažene leševe
Što su plovili našim rekama,
I logore i kamione smrti
I krematorije –
Ali samo muklo, u sebi,
Ili katkad u nekim nasumce
Nabacanim zapisima
Smušenim, bezvučnim, bezbojnim
Koje nisam znao da uskladim
U smislene pesme
Ili jasnu sliku.*

*Stojim preneražen i nemoćan –
Čovek usred nečovečnosti,*

Svirač na čijem su instrumentu prsle žice
Slikar čije su kičice
I paleta izgorele.

Nagyváradról a nagyvilágba

Miután 1910-ben odahagyta Nagyváradot, végleg hátat fordított jogi tanulmányainak, és teljes egészében a művészettörténetnek szentelte idejét. Az idő tájt Burckhardt és Wölfflin műveit olvasta.¹¹⁹ 1910 őszén Budapestre utazott, majd onnan Bécsbe, október elején pedig Münchenben találjuk, ahol 1911 márciusáig szenvedélyesen látogatta a múzeumokat és művészettörténeti gyűjteményeket.¹²⁰ Szíve szerint kilépett Európába, s fennmaradt levelezésének tanúsága szerint ugyanezt tette több barátja is: Mara Jenő Franciaországból és Angliából jelentkezett neki, Novák Rudi Olaszországból írt, Tabéry Géza Genfből, Fülep Lajos pedig akkortájt éppen az olaszországi művészetet tanulmányozta.¹²¹ Valamennyiükben, így Manojlovičban is, volt egy felfokozott tudásszomj, egy erős tapasztalatszerzési vágy, amelyet csak utazásokkal lehetett csillapítani. Félévnyi ott-tartózkodás után meggyőződött arról, hogy a müncheni szellemi légkör nem felel meg művészettörténeti tanulmányainak, s ezért 1911 tavaszán Olaszországba, Firenzébe utazott egyik barátjának, bizonyos Pozsonyinak a meghívására.¹²² Ott hónapokon át a múzeumokat, képtá-

119 Solarov: i. m. A fiatal Manojlovič bátran indulhatott Európába, hiszen anyanyelve mellett akkor már beszélt és írt németül, magyarul, olaszul és franciául.

120 Uo. Ebben az időszakban írta képzőművészeti tárgyú publicisztikáját is. Így 1910. november 6-án az Andor József szerkesztette *Élet* című szépirodalmi és kritikai hetilapnak (amelyben az idő tájt Dutka Ákos, Erdős Renée, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Nagy Sándor, Sz. Szigethy Vilmos és mások is közöltek) *Svédek tárlata a Hagenbundban* címmel érdekes és hozzáférő cikket közölt néhány svéd képzőművész bécsi tárlatáról. Ebből az időszakból származik hivatásos magyar nyelvű publicisztikájának egy másik kézzelfogható bizonyítéka, magyar nyelvű névjegykártyája, amelyen ez áll: „Manojlovič Theodor, hírlapíró”.

121 Uo.

122 Uo.

•

rakat, templomokat és művészeti gyűjteményeket tanulmányozta, s eközben naponta 5–6 órát töltött „terepen”.¹²³ Közben jegyzetelt, tanult, gyarapította tudását. 1912 őszén már Velencében van, 1913 nyarán Rómában, majd egy rövid ideig Padovában.¹²⁴ Olaszországban persze nemcsak a reneszánszsal találkozott, hanem az akkor kibontakozó futurizmussal is. Eközben kitérőként – 1911 októberétől 1912 februárjáig – Temesvárott újságíróskodott, majd 1913. április 25-én beiratkozott a bázeli Bölcsészeti Egyetem művészettörténeti szakára.¹²⁵ Mindössze három szemesztert hallgatott ott, amikor kitört az első világháború. Annak híre voltaképpen nem is Bázelen érte, hanem Németországban, egy fürdőben, ahol unokahúgával és nagynénjeivel nyaralt.¹²⁶ Azonnal visszatért Bázelenbe, majd rokonságával együtt Olaszországba utazott, s ott volt egészen 1916-ig, amikor is, a szerb kormány felhívására önkéntesként Korfu szigetére utazott.¹²⁷ Ott 1916–17-ben francia és olasz tolmácként dolgozott.¹²⁸ 1918 végétől 1919 nyaráig Firenzében volt nagynénjénél, Linka Krsmanovićnál, utána Belgrádba utazott, ahol Vinaverral, Miličićtyel, Kosorral, Pan-

123 Uo.

124 Uo.

125 Uo.

126 Uo. Péter László Juhász Gyula egy alig ismert cikke nyomán (Magyarok, szerbek: emberek. *Délmagyarország*, 1919. január 19.) dokumentálta Manojlović háborúellenességét: „Theo sápadtan és remegve tiltakozni akart a háborús örültség ellen. [...] Theo így beszélt: – A disznók miatt akarnak háborút. A sertések miatt, és a disznó uszítók miatt, akiknek érdeke ez. A magyarnak nem érdeke, a szerbnek se, de igenis az osztrák szoldateszkának! Egy az ellenségünk, közös a veszedelem, de nem tudják, vagy nem merik kimondani.” (Péter László: *Ady Endre és Juhász Gyula...* 83–85.) Bosnyák István Méliusz József visszaemlékezései (Méliusz József: Bevezető és magyarázat egy regényrészlethez. *Híd*, 1968. 2. sz. 175–177.) nyomán pontosítja, hogy Manojlović az első világháború kitörése előtt írt egy pacifista, háborúellenes újságcikket. Az írás a *Neue Temeswarer Zeitung*ban jelent meg 1914. július végén *A szerb ifjúság a békéért* címmel. (Bosnyák István: i. m. 24.)

127 Uo.

128 *Leksikon pisaca Jugoslavije IV.*, 94–96. Ezzel párhuzamosan a *Srpske novine*ben meg a *Zabavnik*ban közölt cikkeket.

durovićyal, Crnjanskival, Korolijával és másokkal megalakította a szerb modernisták csoportját.¹²⁹ 1920 és 1924 között a belgrádi Népszínház Operájának a titkára volt, 1931-ben Újvidéken egy rövid ideig a Matica srpska titkári meg a *Letopis* szerkesztői teendőit látta el.¹³⁰ 1932 és 1941 között Belgrádban a Szenátus könyvtárosa volt, 1938 és 1944 között a Művészeti Akadémián meg a képzőművészeti főiskolán művészettörténetet tanított.¹³¹ A második világháború után visszatért szülővárosába, Nagybecskerekre, és ott is hunyt el 1968. május 27-én.¹³²

129 Uo.

130 Uo.

131 Uo. A második világháború után, amíg nem rendezte nyugdíját, egy ideig szerb, olasz és német nyelvórákat adott, és abból tartotta el magát, emellett tiszteletdíjas tanárként is dolgozott a tisztiiskolában.

132 Uo. Önálló kötetei: *Ritmovi* (1922), *Vatrometi i bajka o Akteonu* (1928), *Centrifugalni igrač* (1930), *Katinkini snovi* (1931), *Ogledi o slikarima* (1943), *Ogledi iz književnosti i umetnosti* (1944), *Pesme mog dvojnika* (1958), *Bliže velikom suncu* (1968), *Osnove i razvoj moderne poezije* (1987) stb. Emellett lefordította szerb nyelvre Madách Imre *Az ember tragédiája* című művét. Csuka Zoltán pedig 1931-ben *A centrifugális táncost* (Centrifugalni igrač) ültette át magyarra. Emellett számunkra jelentős Manojlović magyar nyelvű publicisztikája is a vajdasági és a magyarországi lapokban és folyóiratokban (*Népszava, Vajdasági Írás, Kalangya, Láthatár, Híd, Igaz Szó, Élet és Irodalom, Magyar Szó, Jó Pajtás, Új Symposion, 7 Nap, Dolgozók, Új Tükör* stb.).